

Slobodní v neslobode.

Kľúčové odkazy kresťanských disidentov z obdobia komunizmu na Slovensku

Terézia Rončáková

<https://doi.org/10.54937/nhe.2024.13.1.36-64>

Free in unfreedom.

Key messages of Christian dissidents from the communist era in Slovakia

Abstract: *During the communist totalitarianism in Slovakia between 1948 and 1989, Christian dissent and the branching structure of the underground church represented a significant and most massive force opposing the regime. Its history is factually meticulously mapped, and the testimonies of direct actors are captured in numerous autobiographies and biographies. The present work surveys more than 400 previous book and journal publications on these topics. It then enriches previous knowledge by analysing, categorising, and summarising the essential ideas from the legacy of committed Christian dissidents: their motivations, values, lessons from living under pressure and persecution, as well as parallels with, and messages for, the present day. The ideas scattered throughout the many works of biography and memoir are thus neatly summarized and sorted into nine categories. The author has compiled them on the basis of in-depth research interviews with 11 representatives of Christian dissent active during the period of normalization (1968-1989).*

Keywords: *Totalitarianism. Communism. Slovakia. Secret church. Dissidents. Faith.*

Úvod

Ťažké časy generujú hrdinov. A v každej dobe je užitočné skúmať (spoločnú) podstatu tohto hrdinstva a konfrontovať sa s ňou. Významnú špecifickú množinu hrdinov vzdo-

rujúcich nespravodlivej vrchnosti predstavujú veriaci ľudia – v zmysle nositeľov nábožen-
ského presvedčenia. V tomto texte sa budeme sústrediť na kresťanov a na nedávne slo-
venské dejiny komunistickej totality. Je príznačné, že ľudia, ktorí v tomto období hrdinsky
trpeli pre svoju vieru, nevnímali obdobie prenasledovania len ako tvrdý údel, ale aj ako
príležitosť. O. Mádr vo svojom slávnom spise *Slovo o této době*, ktorý napísal v roku 1951
v úkryte u sestier boromejok v Prahe tesne pred svojím zatknutím a dlhoročným väzením,
hneď v prvej vete volá: „*Hlavu bore, bratia a sestry! Táto doba nie je pre kresťanov obzvlášť prí-
jemná, ale pre kresťanov správneho formátu je to veľký a nádherný čas*“¹. V tomto aj ďalších doku-
mentoch ako svoju ústrednú myšlienku opakuje, že pokorný kresťan nemôže u Boha žob-
rat o „lepšie časy“, lebo každý čas je dobrý. „*Kedy zasa bude normálna doba? Normálna doba
je vždy, lebo vždy je s nami Boh*“². „*Vo väzeniach sme videli ľudí málo veriacich, ktorí roky, ktoré tam
strávil, pokladali za stratené. My kňazi sme vedeli, že žijeme naplno, keď prijímame túto cestu, ktorú
nám určil Otec*“³.

Je zaujímavé skúmať, čo týchto ľudí motivovalo, oduševňovalo, nabádalo zrieknuť
sa vlastného pohodlia, blahobytu, zdravia, života. Čo im dávalo zmysel a čo bolo pre nich
vedľajšie alebo bezvýznamné. Už Ján Pavol II. uvažoval, čo vlastne dáva človeku neoby-
čajnú vnútornú silu. Pýtal sa, „*čo bolo spoločným tajomstvom*“ hrdinov viery... „*Nazdávam sa, že
mužnosť vo viere. Prvenstvo viery v celom živote a vo všetkom konaní, viery odvážnej a bez strachu, viery
zocelenej v skúškach, takej viery, ktorá má odvahu ísť za každou Božou výzvou – fortes in fide*...“⁴.

V nasledujúcom texte budeme tieto otázky skúmať v naznačenom slovenskom
kontexte komunistického útlaku. Položili sme si otázku, čo bolo opakujúce sa, podstatné
vo vnímaní, prežívaní, správaní angažovaných členov slovenského kresťanského disentu
v období normalizácie⁵. Aktívny súhlas s mainstreamom sa počas normalizácie stal dôle-
žitou podmienkou na prežitie v (relatívnom) materiálnom dostatku. Keďže väčšina členov
tzv. kultúrneho frontu (umelci, intelektuáli, publicisti), na ktorý sa upierali nádeje ľudí po-
čas Pražskej jari, v záujme zachovania si živobytia, i keď podradného vzhľadom na ich

¹ MÁDR, Oto. *Slovo o této době*. Praha: Sofia, 1992, s. 209.

² MÁDR, Oto. *Slovo o této době*, s. 43.

³ MÁDR, Oto. *Slovo o této době*, s. 308.

⁴ JÁN PAVOL II. *Vstaňte, poďme!* Trnava: SSV, 2004, s. 132.

⁵ Pojem „normalizácia“ sa ujal na pomenovanie opätovnej konsolidácie komunistického totalitného režimu po krát-
kom uvoľnení počas Pražskej jari v roku 1968. Normalizácia trvala 20 rokov, napriek tomu ju však niektorí
historici označujú len za „prerušenie“ revolučných zmien v krajine (SKILLING, H. Gordon. *Czechoslovakia's
Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976). Po invázii vojsk Varšavskej zmluvy v auguste
1968 a ich „dočasným“ usídlení sa v Česko-slovenskej republike sa približne za jeden rok podarilo otupiť odpor
verejnosti, ktorá ukončenie reformných procesov a návrat pred ne prijala ako nezvratné. Nasledujúce obdobie
bolo charakteristické pasivitou, atmosférou sklamaní, apatie a beznádeje (SURI, Jeremi. *The Promise and Fai-
lure of 'Developed Socialism': The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring, 1964-1972*. In *Contem-
porary European History*, 2006, roč. 15, č. 2, s. 133 – 158). <https://doi.org/10.1017/S0960777306003183> Verejný
život poznamenali čistky a masové previerky na pracoviskách, na základe ktorých boli zo zamestnania prepúš-
ťaní tí, čo neprejavili dostatočné nadšenie z „bratskej pomoci“ vojsk. V Česku sa konfrontácia s režimom vyža-
dovala dôslednejšie a priniesla viac obetí; na Slovensku prebehol tento proces selektívnejšie a hladšie (MARU-
ŠIAK, Juraj. *The Normalisation Regime and Its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970*. In *Europe-Asia
Studies*, 2008, roč. 60, č. 10 (1948 and 1968: Dramatic Milestones in Czech and Slovak History), s. 1805 – 1825).
<https://doi.org/10.1080/09668130802434695>

schopnosti, vykonala potupnú verejnú sebakritiku a stiahla sa, líderstvo v protikomunistickej opozícii spontánne a prirodzene prešlo na veriacich⁶. „Dnes neexistuje v zahraničí publikácia alebo vedecká monografia, ktorá sa zaoberá týmto obdobím života v Československu, kde by nebolo podrobne zaznamenané, že na Slovensku to boli v prvom rade tieto štruktúry cirkvi, ktoré boli nositeľmi slobody a vzdoru proti útlaku normalizačného režimu“⁷.

Stav problematiky

Úlohu viery a veriacich ľudí pri vzdorovaní komunizmu v strednej a východnej Európe a následne ich príspevok k transformácii postkomunistických spoločností pri prechode do slobody sme skúmali v rámci projektu Faith & Freedom⁸. Rešeršou časopiseckých a knižných publikácií na tému komunistického prenasledovania cirkvi na Slovensku (a do istej miery v celom v Československu) sme získali viac ako 400 výstupov. Jednotlivé publikácie sme rozdelili podľa žánru do piatich skupín: spomienky, biografie, monografie, zborníky, štúdie a články.

Do roku 1990 vychádzali knihy tohto druhu len sporadicky – tlačili sa v zahraničí a doma sa šíрили ilegálne. Niektoré vyšli priamo na území Československa samizdatovou formou. V prvej polovici 90. rokov vychádzali predovšetkým spomienkové autobiografie. Druhá polovica 90. rokov je publikačne najbohatšia, lebo tam vo veľkom počte vychádzali už aj monografie a biografie. Po roku 2000 pribudli najmä odborné články, ktoré dané obdobie reflektujú v hojnej miere dosiaľ.

Knihy v kategórii „spomienok“ zahŕňajú autobiografie napísané samostatne alebo s pomocou spoluautora. Tematicky sa orientujú najmä na zážitky z väzenia, vrátane táborov nútených prác (PTP) alebo ruských gulagov⁹. Druhú najsilnejšiu kategóriu predstavujú knihy o prenasledovaní cirkvi a veriacich, napríklad o zrušení reholí a o živote rehoľníkov v ilegalite alebo o pašovaní ilegálnej literatúry¹⁰. Významné zastúpenie majú ešte knihy

⁶ ČARNOGURSKÝ, Ján. *Vážnili ich za vieru*. Bratislava: Pramene, 1990, s. 14.

⁷ MIKLOŠKO, František. *Znamená čas. Slovenské súradnice 1982 – 2012*. Bratislava: Hlbiny, 2013, s. 152.

⁸ Spoločný projekt katolíckych univerzít v strednej a východnej Európe (Slovensko, Poľsko, Ukrajina, Chorvátsko, Gruzínsko) pod vedením Nanovic Institute na Notre Dame University, Indiana, USA.

⁹ Napr. DANÁŠ, Kornel. *V pazúroch NKVD*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvrátených, 1995; DUDINSKÝ, Marián. *Kmotrou mi bola ŠtB*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvrátených, 1993; FARBIAK, Ján. *Ozveny I*. Prešov: VMV, 1997; FARBIAK, Ján. *Ozveny II*. Prešov: VMV, 1998; GÍČ, Jozef. *Nebojte sa*. Prešov: VMV, 1996; GREGOR, Dušan (ed.). *Otvorené oči. Spomienky politických väzňov*. Čadca: OP KPVS, 1990; KÖRPER ZRÍNSKY, Karol. *Mój život*. Bratislava: LÚČ, 1993; KOSŮT, Ján. *Cez červený očistec*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvrátených, 1995; KRAJČÍK, Augustín. *Tvrdá škola. Poučné pohľady na väzenie*. Veľká Lomnica: Slza, 1992; LENČIŠ, Štefan. *Milosrdní bratia v Spišskom Podbratí*. Prešov: Spišský dejepisný spolok, 1999; MADARÁS, Július. *V utišení a dúfaní je vaša sila. Slovo Božie nie je uväznené*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1991; MASTILIAK, Ján. *Hrst' spomienok 1950 – 1965*. Prešov: Gréckokatolícky biskupský úrad, 1994; MITOŠINKA, Viliam. *Pamäti kňaza 1948 – 1966*. Bratislava: LÚČ, 1992; ONDO, Ján. *PTP. Armáda bez zbraní*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1996; REKEM, Ján. *Trenčianska väznica. Zážitky slovenského kňaza v bolševickom väzení*. Passaic: Slovak Catholic Sokol, 1949; SACERDOS, Konrád. *Mafie násilia a vzbúrenci svedomia*. Hlohovec: vlastný náklad, 1994; SELECKÝ, Anton. *Kanáľ*. Bratislava: Magnificat Slovakia, 2019; SRHOLEC, Anton. *Svetlo z hlbín jáchymovských lágrov*. Bratislava: Kon-Press, 1991; TIBENSKÝ, Rudolf. *Jáchymovské pekle*. Bratislava: Nezávislosť, 1991; TRAVENEC, Boris. *Spomienky kňaza na väzenie a civilné zamestnanie v období komunistickej totality*. Bratislava: Oto Németh, 2002; TRSTENSKÝ, Viktor. *Nemohol som mlčať*. Bratislava: Nové Mesto, 1994; TRSTENSKÝ, Viktor. *Nemôžem mlčať*. Bratislava: Nové Mesto, 1995; TRSTENSKÝ, Viktor. *Ako svedectvo*. Bern: M.P.K., 1982.

¹⁰ Napr. BANCÍKOVÁ, Darina. *Divné sú cesty Božie*. Veľký Lom: vlastný náklad, 1993; BERNADIC, František. *Rozpomienky kňaza*. Nitra: Kňazský seminár sv. Gorazda, 2000; BRINKLEY, William. *The Deliverance of Sister Cecilia*. New York: Farrar, Straus and Young, 1954; HLAVÁČ, Štefan. *Po priamych cestách. Autobiografická črta*. Bratislava: Ikar, 1990; JUDÁK, Viliam – DANKOVÁ, Stella. *Exodus. Oslavujeme Ťa, Bože...* Nitra: Kňazský seminár sv.

o tajnom apoštoláte a pastoračnej činnosti¹¹. Niektorí autori spomínajú na ťažký život v totalitnom režime vo všeobecnosti¹²: odhaľujú nespravodlivosti triedneho boja, viacerí píšú o ideologickom terore na školách a o prenasledovaní „nepriateľských“ učiteľov a rodičov a niektorí ponúkajú svoje filozofické úvahy na tieto témy. Medzi autobiografiami sa objavili aj spomienky exulantov¹³, politikov¹⁴ alebo tajných kňazov¹⁵. Prirodzene, naznačené témy sa niekde navzájom premiešavali a popri dominantnej línii sa objavovali aj ďalšie (napr. väzenie + tajný apoštolát, prenasledovanie cirkvi, osud tajného kňaza).

Kategória „biografií“ zahŕňa životopisné knihy venované významným osobnostiam náboženského života na Slovensku. Spolu sme narátali 43 osobností (tab. č. 1), pričom niektoré knihy mali charakter zbierok viacerých portrétov (napr. ľudí väznených pre vieru, šikanovaných gréckokatolíckych kňazov, odvečených NKVD do Sovietskeho zväzu a pod.) – v tom prípade sme konkrétne mená nezaznamenávali¹⁶. Spomedzi osob-

---

Gorazda, 1996; KOREC, Ján. *Od barbarskej noci I*. Bratislava: LÚČ, 1991; KOREC, Ján. *Od barbarskej noci II. Listy z väzenia*. Bratislava: LÚČ, 1991; KOREC, Ján. *Od barbarskej noci III. Na slobode*. Bratislava: LÚČ, 1993; KOREC, Ján. *Spomínam, premýšľam, vyznávam*. Bratislava: LÚČ, 1999; KOREC, Ján. *Tisíc rokov Slovenska s Cirkvou*. Bratislava: LÚČ, 2004; KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby I (1960 – 1968)*. Bratislava: LÚČ, 2005; KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby II (1969 – 1989)*. Bratislava: LÚČ, 2005; KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby III (1989 – 1990)*. Bratislava: LÚČ, 2006; KOREC, Ján. *Dni a roky po barbarskej noci*. Bratislava: LÚČ, 2009; KOSECOVÁ, Cecília. *Spomienky*. Bratislava: SOVA, 1996; KUBÍČEK, Ladislav. *Božia vôľa – zbožná fráza? Karmelitánske nakladateľstvo: Bratislava, 2006; KVAS, Andrej. Pravda a legenda o nitrianskom senioráte*. Nové Sady: vlastný náklad, 1994; ONDRUŠ, Rajmund. *V teba, Pane, som dúfal. Autobiografia*. Trnava: Dobrá kniha, 2009; OSVALD, Andrej. *Boží dlžník: Subjektívny pohľad na môj život*. Trnava: Dobrá kniha, 2008; PETRÍK, Vincent. *Cudzincom vo vlastnom dome. Čriepky zo života v rozptýlení*. Trnava: Dobrá kniha, 2000; PETRÍK, Vincent. *Čudná vojenčina*. Trnava: Dobrá kniha, 1993; PETRÍK, Vincent. *Ludské a Božie cesty. Z osudov „podzemnej Cirkvi“*. Trnava: Dobrá kniha, 2004; PETRÍK, Vincent. *Posledná vila*. Trnava: Dobrá kniha, 1990; SZCZEPANOWICZ, Marian. *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar*. Spoločenstvo Fatima: Turany, 2017; ŠILHÁR, Alfonz. *Hodina temnosti*. Trnava: SSV, 1999; TOMAŠOVIČ, Dionýz. *Po serafínskej ceste*. Bratislava: Serafin, 1997; UHORSKAI, Pavel. *Ako to bolo*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1992.

¹¹ Napr. PORUBČAN, Jozef. *Rozprávanie o exercíciách*. Bratislava: LÚČ, 1994.

¹² Napr. BALLEK, Ladislav. *Zlatý stól*. Banská Bystrica: Adade, 2000; BEKE, Eduard. *Bol som učiteľom. Spomienka na nedávne časy*. Banská Bystrica: G.A.G., 1995; DOBIÁŠ, Rudolf. *Triedni nepriatelia*. Prešov: VMV, 2003; KVAS-NIČKA, Ladislav. *Statoční svedkovia viery*. Prešov: VMV, 2000.

¹³ Napr. BRAXÁTOR, František. *Slovenský exil 1968*. Bratislava: LÚČ, 1992; BUKOVSKÝ, Ján. *Spomienky spoločníka*. Nitra: Spoločnosť Božieho slova, 2006; KAPALA, Jozef. *Spod Robáčov po Vatikán: Pamäti môjho života*. Galt, Ontario: Dobrá kniha, 1972; KAPALA, Jozef. *Spomienky*. Cambridge, Ontario: Priateľia Dobrej knihy, 1980; KAŠOVIC, Ján. *V službách vlasti. Spomienky na verejnú činnosť v rokoch 1939 – 1946*. Bratislava: ÚPN, 2012; MÁJ-SKY, A. *Svedectvo*. Verona: DOBO, 1984; SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník I*. Bratislava: ÚPN, 2010; SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník II*. Bratislava: ÚPN, 2012; SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník III*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2016; VICEN, Jozef. *Vo výročí rokov 1938 – 1988*. Bratislava: LÚČ, 1999.

¹⁴ Napr. BALKO, Ján. *Desať rokov v slovenskej politike – život v piatich režimoch*. Prešov: VMV, 2005; UHER, Ján. *Zo zákulisia rehabilitácií*. Tajomstvo Kolderovej komisie. Bratislava: Kalligram, 2001.

¹⁵ Napr. BAČÍKOVÁ, Lucia. *Pod' a nasleduj ma! Zo spomienok tajne vysvätených kňazov 1950 – 1989*. Prešov: VMV, 2005; BEŇO, Ján A. *Rehabilitácia*. Nitra: Vydavateľstvo Rodina, 1991; BEŇO, Ján A. *V službe rodín*. Hliník nad Hronom: Farnosť Hliník nad Hronom, 2000; KINDJA, Vasil. *Ani vlastné mamy o tom nevedeli*. Trnava: UPC, 2008.

¹⁶ BABJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. I. zväzok (1. – 4. diel)*. Doplnené a rozšírené vydanie. Prešov: Petra, 2009; BABJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. II. zväzok (5. – 8. diel)*. Doplnené a rozšírené vydanie. Prešov: Petra, 2011; DLUGOŠ, František a kol. *Profily odvahy a viery: Biskupi a kňazi zoči-voči smrti (1944 – 1989). 1. diel*. Ružomberok: Verbum, 2010; JUŠČÁK, Peter. *Odvlečení*. Bratislava: Kalligram, 2001; LAGOVÁ, Veronika a kol. *Smrť za mrežami*. Prešov: VMV, 2006; DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007; MIKLOŠKO, František. *Desať spravodlivých. Ľudia, knihy, dokumenty 1985 – 2010*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2011; MICHÁLEK, Slavomír – KRAJČOVIČOVÁ, Natália a kol. *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Bratislava: Veda, 2003; PAŠTEKA, Július (ed.). *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava: Lúč, 2000; SENČÍK, Štefan (ed.). *Svedkovia*. Trnava: Dobrá kniha, 1993; SLANINKA, Augustín – DANKOVÁ, Stella. *Budete mi svedkami*. Bratislava: Oto Németh, 1999.

ností sa najväčšia pozornosť venovala trojici katolíckych biskupov uväznených a nepriamo umučených v 50. rokoch: Jánovi Vojtaššákovi¹⁷, Michalovi Buzalkovi¹⁸ a Pavlovi Petrovi Gojdičovi¹⁹. Okrem nich sú odborne i literárne spracované osudy ďalších siedmich hrdinských slovenských biskupov vrátane tajného biskupa a jezuitu Jána Chryzostoma Korca²⁰. Medzi ostatnými je 22 kňazov (z toho 12 rehoľných: piati jezuiti, traja saleziáni, lazarista, redemptorista, premonštrát, františkán, dominikán), osem laikov a traja rehoľníci²¹. Z týchto osobností bolo 41 mužov a dve ženy (matematicka, františkánska terciárka a nadšenkyňa laického apoštolátu Mária Pecíková a umučená rehoľná sestra Zdenka Schelingová, dnes blahoslavená).

¹⁷ Napr. ČARNOGURSKÝ, Jozef. *Proces s tromi slovenskými biskupmi (Vojtaššákom, Buzalkom a Gojdičom) v r. 1951*. Levoča: MTM, 2008; MIKUŠ, Jozef. *The three Slovak bishops: Their struggle for God and Slovakia*. New Jersey: Slovak Catholic Federation of America, 1953; TATRANSKÝ, Vincent (Trstenský, Viktor). *Biskup Ján Vojtaššák, mučeník Cirkvi a národa*. Cleveland, Ohio: Slovenský ústav, 1977; TRSTENSKÝ, Viktor. *Fragment z veľkého svedectva o živnej viere*. Námestovo: Tlačiareň Kubík, 1999; TRSTENSKÝ, Viktor. *Sila viery, sila pravdy*. Bratislava: Senefeld-R, 1990; ZÚBEK, Teodor J. *Slovak Bishops – Martyrs of Christ*. Toronto: Kanadská slovenská liga, 1963.

¹⁸ Napr. SLEPČAN Peter – LETZ, Róbert. *Križom k svetlu: život a dielo biskupa Michala Buzalku*. Trnava: Dobrá kniha, 2011.

¹⁹ Napr. POTÁŠ, Marián. *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov: Rád sv. Bazila Veľkého, 1999; ŠTURÁK, Peter. *Otec biskup Pavol Gojdič*. Prešov: VMV, 1997.

²⁰ Napr. ČERVENÁK, Andrej (ed.). *Život a dielo Jána Chryzostoma Korca. Materiály z vedeckého seminára 27. 1. 1999 v Nitre*. Nitra: FF UKF, SSS, NLC, 1999; DLUGOŠ, František. *Štefan Barnáš: episcopus dolorum*. Levoča: MTM, 2006; GAVENDA, Marián. *Nekonečné horizonty kardinála Korca*. Bratislava: Perfekt, 2011; HNILICA, Ján – VNUK, František. *Pavol Hnilica. Biskup umlčanej cirkvi 1951 – 1995. 1. časť*. Trnava: Dobrá kniha, 1992; HNILICA, Ján – VNUK, František. *Pavol Hnilica. Biskup umlčanej cirkvi 1951 – 1995. 2. časť*. Trnava: Dobrá kniha, 1996; HNILICA, Ján – VNUK, František. *Rozhovory: Ľudia a udalosti v živote biskupa Pavla Hnilicu*. Bratislava: Smaragd – pedagogické nakladateľstvo, 2001; JUDÁK, Viliam (ed.). *Arcibiskup svätého života*. Bratislava: LÚČ, 1992.

²¹ DANCÁK, František. *Ján Mastiliak (1911 – 1989): Prekladateľ*. Prešov: Petra, 2006; DOBIÁŠ, Rudolf. *Svedectvo troch križov*. Bratislava: Konfederácia politických väzňov Slovenska, 1991; GARDONOVÁ, Eva – ŠUPPA, Jozef (eds.). *Páter Porubčan. Človek, ktorý nás mal rád*. Trnava: Dobrá kniha, 1997; HABOVŠTIK, Anton. *Za mrakmi je moje milované slnko. Sestra Zdenka – obeť lásky a násilia*. Bratislava: Nové Mesto, 1996; HALÁČ, Štefan. *Profesor Hlaváč*. Trnava: SSV, 19; HAIKO, Jozef. *Arcibiskupov zápas: Životná cesta Mons. RNDr. Júliusa Gábriša*. Trnava: SSV, 2008; HAIKO, Jozef. *Ave crux: Život a dielo biskupa Ambróza Lazika*. Trnava: SSV, 2006; HANAKOVIČ, Štefan. *Bolí soľou a svetlom*. Trnava: SSV, 2001; HORA, Michal. *Po strmých chodníkoch: O živote kňaza Jána A. Beňa SDB*. Hrubý Štúr: Shalom, 2008; HOVANCOVÁ, Alica. *Spoveď odvráteného. Križová cesta gulagom*. Prešov: Svetové združenie bývalých politických väzňov, 2002; HROMJÁK, Ľuboslav (ed.). *Mons. Štefan Nabálka. Prvý riaditeľ Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme*. Spišské Podhradie: Nadácia Kňazského seminára biskupa Jána Vojtaššáka, 2011; HRUBOŇ, Anton (ed.). *Mgr. ThDr. Ján Ferenčík (1988 – 1950). Život, verejný pôsobenie, kontroverzie*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012; HUSÁR, Marián. *Ostatné dni domalíje Bob: Miroslav Kysela*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2009; JUDÁK, Viliam. *Priatelía Boží. Slovenské martyrológium*. Bratislava: LÚČ, 1995; LETZ, Róbert. *Odkaz živým. Prípad Albert Púčik a spol.* Bratislava: ÚPN, 2008; LETZ, Róbert. *Bolí traja*. Bratislava: Zväz protikomunistického odboja, 2001; MANDZÁK, Atanáz Daniel. „Agent a špión Vatikánu“ – Redemptorista Ján Ivan Mastiliak, slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol. Bratislava: ÚPN, 2008; MANDZÁK, Daniel Atanáz (ed.). *Dokumenty k procesu s Augustinom A. Machalkom a spol.* Bratislava: ÚPN, 2009; MICHALOVÁ, Terézia – CABADAJ, Peter. *Father Imrich Fuzy*. Bratislava: Serafín, 1999; MIKUŠ, Milan. *ThDr. Karol Jozef Körper Zrinský. Život a dielo*. Nemšová: Mestský úrad Nemšová, 1999; ONDRUŠ, Rajmund. *Z Černovej do Žiliny cez Rím, Šanghaj a gulag. Životné osudy P. Vendelína Javorku SJ (1882 – 1966)*. Trnava: Dobrá kniha, 2008; ONDRUŠ, Rajmund (ed.). *Svedok a služobník generácií. P. Ľudovít Eiselle SJ (1882 – 1979)*. Trnava: Dobrá kniha, 2000; PACHINGEROVÁ, Veronika. *Môj Bob – moje všetko. Stručný životopis pátra Emila Alojza Masára, OFM (1920 – 1975)*. Štefultov: Mabuto Press, Jozef Tomeček, 2006; PALKO, Vladimír ml. *Bernard Jaško a spol.* Bratislava: ÚPN, 2006; PORUBČAN, Jozef. *Človek ako chlieb*. Trnava: Dobrá kniha, 1997; PRNOVÁ, Irena. *Žil medzi nami. Spomienky a svedectvá o vdp. Dekanovi Jozefovi Hankovi*. Trenčín: H. Krausová – Hela, 1999; RYDLO, Jozef M. *Biskup Pavol Hnilica SJ a slovenský exil*. Bratislava: LÚČ, 2021; SLÁVIKOVÁ, Helena. *Hrdinské svedectvo mladosti. Janko Havlík, kandidát kňazstva Misijnej spoločnosti sv. Vincenta de Paul*. Bratislava: LÚČ, 2003; ŠTRASSER, Ján. *František Mikloško. Rozhovory o dobe a ľuďoch*. Bratislava: Slovart, 2016; TRIZULJAKOVÁ, Eva. *Môj život je moje krádo. Spomienky na Máriu Pecíkovú. Úvahy, dokumenty, svedectvá*. Trnava: Dobrá kniha, 1997; VALENT, František. *Nezlomený diablom. Životopis slovenského katolíckeho laika Štefana Vlka*. Zvolen: Jas, 1998; VAŠKO, Václav. *Profesor Kolakovič*. Bratislava: Charis, 1993.

Tab. č. 1: Biograficky spracované osobnosti

biskupi	kňazi	laici	rehoľníci
Barnáš Štefan	Beňo Ján, SDB	Jaško Bernard	Havlík Ján, CM
Buzalka Michal	Eiselle Ľudovít, SJ	Munk František	Munk Tomáš, SJ
Gábris Július	Ferenčík Ján	Peciková Mária	Schelingová Zdenka, SCSC
Gojdič Pavol Peter	Hanko Jozef	Púčik Albert	
Hnilica Pavol	Hanus Ladislav	Tesár Eduard	
Korec Ján Chryzostom	Hlaváč Štefan	Tunega Anton	
Lazík Ambróz	Hreško Jozef	Vlk Štefan	
Nécsey Eduard	Hutyra Ján, CM	Zat'ko Peter	
Uhorskai Pavol (evanjelický biskup)	Izakovič Alexej		
Vojtaššák Ján	Javorka Vendelín, SJ		
	Kolakovič Tomislav, SJ		
	Körper-Zrínsky, Karol Jozef		
	Krivý Pius, OP		
	Kysela Miroslav, SDB		
	Machalka Augustín, OPraem		
	Masár Alojz, OFM		
	Mastiliak Ján, CSsR		
	Mikuš Rudolf, SJ		
	Náhalka Štefan		
	Porubčan Jozef, SJ		
	Trstenský Viktor		
	Zeman Titus, SDB		

Medzi biografie nie sú zarátané vyššie spomenuté „autobiografie“ (spomienky), medzi ktorými je tiež viacero diel týkajúcich sa významných osobností slovenskej cirkvi – napr. evanjelických biskupov Jána Antala²² a Júliusa Fila²³, katolíckeho biskupa Alojza Tkáča²⁴, jezuitov Ladislava Csontos²⁵ a Petra Záhoranského²⁶, saleziána Ernesta Macáka²⁷, kňaza a historika Štefana Šmálika²⁸, laikov Pavla Straussa²⁹, Jána Letza³⁰ a Silvestra Krčméryho³¹ či politika Antona Neuwirtha³².

²² ANTALOVÁ, Zuzana. *Z prednej strany mreží*. Bratislava: Matica slovenská, 2008.

²³ FILO, Július. *Spomienky a úvahy. Láska zraňovaná aj uzdravujúca*. Prešov: VMV, 1998.

²⁴ TKÁČ, Alojz. *Pohlady z križovatky*. Kapušany: Bens, 2004.

²⁵ CSONTOS, Ladislav. *Jednou nobou v krimináli*. Trnava: Dobrá kniha, 2003.

²⁶ ZÁHORANSKÝ, Peter. *Vyznanie tajného kňaza. Rozhovor s Petrom Záhoranským SJ*. Bratislava: LÚČ, 2010.

²⁷ MACÁK, Ernest. *Diagnóza: bláznom pre Krista*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2004; MACÁK, Ernest. *Dva roky v katakombách*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2000; MACÁK, Ernest. *Prenasledovaní pre Krista*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2008; MACÁK, Ernest. *Zápiscky spoza mreží*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 1996.

²⁸ ŠMÁLIK, Štefan. *Životná cesta človeka*. Bratislava: Efekt, 1996.

²⁹ STRAUSS, Pavol. *Odvratný hlas. Poznámky ku všetkému, i k životu. 1984 – 1985*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1994.

³⁰ LETZ, Ján. *Život v hľadani pravdy. Vývin osobnosti a myslenia*. Bratislava: Charis, 1996.

³¹ KRČMÉRY, Silvester. ... to nás zachránilo. (Brainwashing – vymývanie mozgu). Bratislava: LÚČ - Signum, 1995; KRČMÉRY, Silvester. *Pravdou proti moci. Príbeh muža, ktorého nezlomili*. Žilina: Artis omnis, 2014; KRČMÉRY, Silvester. *V o väznicích a táboroch. Po brainwashingu – vymývaní mozgu*. Bratislava: Charis, 1995.

³² NEUWIRTH, Anton – LESŇÁK, Rudolf. *Liečiť zlo láskou. Životné osudy, spomienky a vyznania lekára, politického väzňa, mysliteľa a diplomata Antona Neuwirtha*. Bratislava: Kalligram, 2001.

Vedecky objektívne reflektujú dané témy početné monografie³³, zborníky³⁴ a výskumné štúdie³⁵. Viacerí autori publikácií na tému viery a komunizmu sa téme venujú systematicky a dlhodobo. Takmer sto článkov, štúdií a monografií na tieto témy napísal historik Róbert Letz³⁶, ktorý od roku 1990 zrekonštruoval aj množstvo osudov prenasledovaných slovenských osobností – napr. Štefana Barnáša³⁷, Vendelína Javorku³⁸, Michala

³³ V rámci nášho výskumu sme zostavili rešerš 99 takýchto monografií (do r. 2021), spomedzi ktorých považujeme za potrebné upriamiť pozornosť napr. na tieto: DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia kláštorov. Komunistický režim na Slovensku v boji proti mužským rebeliam v rokoch 1949 – 1952*. Martin: Matica slovenská, 1998; DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia rebelnícky*. Martin: Matica slovenská, 2001.; FIAMOVÁ, Martina – JAKUBČIN, Pavol. *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: ÚPN, 2010; GAVENDA, Marián. *Fortes in fide. Skúsenosť a odkaz tajnej kňazskej formácie na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Trnava: Dobrá kniha, 2014; HAEKO, Jozef. *Rozbití Cirkvi: rozkolnícka akcia*. Bratislava: LÚČ, 2004; JAKUBČIN, Pavol (ed.). *Reboly v ilegality. Likvidácia rebelií a ich život v ilegality v rokoch 1950 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2010; JAKUBČIN, Pavol. *Pastieri v osídľach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava: ÚPN, 2012; KINČOK, Branislav. *Politické procesy na Slovensku v rokoch 1948 – 1954*. Bratislava: ÚPN, 2019; KMEŤ, Norbert. *Postavenie cirkvi na Slovensku 1945 – 1951*. Bratislava, Veda, 2000; LESŇÁK, Rudolf. *Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945 – 1989*. Bratislava: USPO, Peter Smolík, 1998; MANDZÁK, Daniel Atanáz. *Dokumenty k akcii „P“ Prešovský „sbor“*. Bratislava: ÚPN, 2014; PETRANSKÝ, Ivan Albert. *Štát a Katolícka cirkev na Slovensku 1945 – 1946*. Nitra: Garmond, 2001; SIVOŠ, Jerguš. *Bez rozsudku! Pracovné tábory, sústreďovacie tábory a tábory nútenej práce na Slovensku 1945 – 1953*. Bratislava: ÚPN, 2011; ŠMÁLIK, Štefan. *Veľký štyridsaťročný pôst Cirkvi na Slovensku*. Bratislava: Charis, 1996; ŠMÁLIK, Štefan. *Boží ľud na cestách*. Bratislava: LÚČ, 1997; ŠPETKO, Jozef. *Líšky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948 – 1989. Analýzy a dokumenty*. Bratislava: Kalligram, 2002.

³⁴ V rámci nášho výskumu sme zostavili rešerš 27 takýchto zborníkov (do r. 2021), spomedzi ktorých považujeme za potrebné upriamiť pozornosť napr. na tieto: BARNOVSKÝ, Michal (ed.). *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava: Veda, 1995; CINTAVÝ, Pavol (ed.). *Trpeli za vieru a vlasť: Zborník referátov vedecko-historického seminára*. Bratislava: LÚČ, 1994; HROMJÁK, Euboslav a kol. *Pohľady na osobnosť biskupa Jána Vojaššáka*. Spišské Podhradie: Nadácia Kňazského seminára biskupa Jána Vojaššáka, 2012; JAKUBČIN, Pavol (ed.). *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2018; JAŠEK, Peter – NEUPAUER, František – PODOLEC, Ondrej – JAKUBČIN, Pavol. *Sviečková manifestácia I*. Bratislava: ÚPN, 2015; KMEŤ, Norbert – Marušiak, Juraj (eds.). *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov: VMV, 2002; KOLKOVÁ, Terézia (ed.). *O hodnote samizdatu. Samizdatová náboženská periodika pred rokom 1989*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladateľstvá, 2008; PEŠEK, Jan (ed.). *V tieni totality*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1996; ŠMIGEL, Michal – FREMAL, Karol (eds.). *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918-1989): spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2007.

³⁵ V rámci nášho výskumu sme zostavili rešerš 128 takýchto štúdií a článkov (do r. 2021). Ide o výskumné state pokrývajúce čiastkové výseky danej témy. Ich počet narástol najmä po roku 1996 a odvtedy dynamicky klesá a stúpa podľa aktuálneho záujmu výskumníkov.

³⁶ Napr. LETZ, Róbert. Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945 – 1968. In *Historický časopis*, 1996, roč. 44, č. 2, s. 262 – 280; LETZ, Róbert. Postavenie katolíckej cirkvi na Slovensku v 50 – 70 rokoch 20. storočia. In *Duchovný pastier*, 2008, roč. 89, č. 9, s. 503 – 518; LETZ, Róbert. Postavenie Katolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1948 – 1989 s osobitným zreteľom na česko-slovenské vzťahy. In WEIS, Martin – SVOBODA, Rudolf (eds.). *Kříž pod rudou hvězdou (Středoevropské dějiny, zv. 1)*. České Budějovice: Nakladatelství JIH, 2009, s. 42 – 77; LETZ, Róbert. Politický režim na Slovensku 1944 – 1948: charakteristika režimu, jeho základné trendy vývoja k februáru 1948. In PODOLEC, Ondrej (ed.). *Február 1948 a Slovensko*. Bratislava: ÚPN, 2008, s. 109 – 126; LETZ, Róbert. Postoj komunistického režimu k Vatikánskemu rozhlasu v rokoch 1948-1989. In *Acta facultatis theologicae Universitatis Comeniana Bratislaviensis*, 2007, roč. 6, č. 1 – 2, s. 65 – 74; LETZ, Róbert. Prenasledovanie kresťanov na Slovensku. In MIKLOŠKO, František – SMOLÍK, Peter – SMOLÍKOVÁ, Gabriela (eds.). *Zločiny komunizmu 1948 – 1989*. Prešov: VMV, 2001; 2008, 2009a, LETZ, Róbert. Marián Blaha, Karol Kmeťko a Ján Vojaššák – profily osobností troch slovenských katolíckych biskupov. In *Historický zborník*, 2011, roč. 21, č. 1, s. 58 – 77; LETZ, Róbert. Komunistický režim a katolícka cirkev na Slovensku v 80. rokoch. In JAŠEK, Peter a kol. *Sviečková manifestácia 1.: štúdie : spomienky a svedectvá*. Bratislava: ÚPN, 2015, s. 23 – 41; LETZ, Róbert. Postoj Gustáva Husáka ku katolíckej cirkvi v rokoch 1944 – 1950. In KINČOK, Branislav a kol. *Gustáv Husák a jeho doba*. Bratislava: ÚPN, 2015, s. 116 – 190.

³⁷ LETZ, Róbert. Biskup s chápacím srdcom: Štefan Barnáš. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007; LETZ, Róbert. Osobnosť spišského pomocného biskupa Štefana Barnáša. In *Duchovný pastier*, 2019, roč. 100, č. 2 – 5, s. 140 – 148.

³⁸ LETZ, Róbert. Skromný misionár: Vendelín Javorka SJ. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007.

Buzalku³⁹, Jána Hutyru⁴⁰, Viliama Mitošinku⁴¹, Jozefa Rudinského⁴², Antona Augustína Baníka⁴³, Rafaela Gregora Lexmanna⁴⁴, Janka Havlíka⁴⁵, Oskára Formánka⁴⁶, Václava Drbolu⁴⁷, Akvinasa Gaburu⁴⁸, Milana S. Ďuricu⁴⁹, Titusa Zemana⁵⁰, Júliusa Stana⁵¹. Medzi veľmi aktívnych autorov patria aj historici Ján Pešek⁵², František Vnuk⁵³, Ján Šimulčík⁵⁴,

- ³⁹ LETZ, Róbert. Biskup Michal Buzalka a politický život. In LETZ, Róbert – PETRANSKÝ, Ivan A. (eds.). *Biskup Michal Buzalka*. Bratislava: LÚČ, 2002; LETZ, Róbert. Vojenský vikár slovenskej armády biskup Michal Buzalka a jeho vzťah k Sovietskemu zväzu a boľševizmu (1940-1945) In ČAPLOVIČ, Miloslav a kol. *V tieni červenej hviezdy: Prenikanie sovietskej do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava: Slovenský katolícky akademický spolok Istropolitan, 2007, s. 71 – 91.
- ⁴⁰ LETZ, Róbert. Život ako cesta lásky: Ján Hutyr, CM. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007d; LETZ, Róbert. Ján Hutyr a jeho vzťah k akademickej mládeži: Svoradov v Bratislave a Salvátor v Prahe. In LETZ, Róbert (ed.). *Ján Hutyr CM: osobnosť v zápase o náboženskú identitu Slovenska*. Bratislava: LÚČ, 2020, s. 57 – 84.
- ⁴¹ LETZ, Róbert. Msgr. Viliam Mitošinka: heroická osobnosť katolíckej cirkvi na Slovensku In *Naše svedectvo*, 2009, roč. 10, č. 6, s. 8 – 16.
- ⁴² LETZ, Róbert. Jozef Rudinský – významná osobnosť Turzovky. In GRAJDIČIAR, Ivan (ed.). *Turzovka krížom krážom*. Turzovka: Spolok priateľov Turzovky, 2010, s. 327 – 363, 490 – 496.
- ⁴³ LETZ, Róbert. Nedocenená osobnosť Antona Augustína Baníka. In *Viera a život*, 2010, roč. 20, č. 5, s. 36 – 43.
- ⁴⁴ LETZ, Róbert. Pohnutý osud pátra Rafaela. In *Naše svedectvo*, 2011, roč. 12, č. 2, s. 8 – 13.
- ⁴⁵ LETZ, Róbert. Janko Havlík a jeho doba: súdobý politický režim, cirkev a spoločnosť. In SLÁVIKOVÁ, Helena (ed.). *Dva osudy z brehov Moravy*. Obec Dubovce, 2014, s. 16 – 38.
- ⁴⁶ LETZ, Róbert. Pohnuté osudy jezuitu Oskára Formánka. In CORANIČ, Jaroslav (ed.). *Cirkev v dejinách kresťanstva na Slovensku*. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta PU, 2014, s. 233 – 238.
- ⁴⁷ LETZ, Róbert. Zákony, ktoré umožnili postih Janka Havlíka a Václava Drbolu. In: In SLÁVIKOVÁ, Helena (ed.). *Dva osudy z brehov Moravy*. Obec Dubovce, 2014, s. 95 – 101.
- ⁴⁸ LETZ, Róbert. 100. narodeniny pátra Akvinasa Gaburu. In *Svedectvo*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 6.
- ⁴⁹ LETZ, Róbert. Ďurica, Milan Stanislav. In RYDLO, Jozef M. (ed.). *Testimonium hoc verum est*. Bratislava: Post Scriptum, 2015, s. 119 – 124.
- ⁵⁰ LETZ, Róbert. Súdny proces s Titusom Zemanom a spoločníkmi. In SLEPČAN, Peter (ed.). *Neodpočívaj, pomáhaj: fakty zo života blahoslaveného Titusa Zemana a pohľady na jeho osobnosť*. Trnava: Dobrá kniha, 2017, s. 105 – 130.
- ⁵¹ LETZ, Róbert. Július Stano ako zakladajúca osobnosť slovenských katolíckych akademických spolkov. In VIRŠINSKÁ, Miriam (ed.). *Vita historiae dedicata: zborník štúdií venovaný životnému jubileu prof. PhDr. Júliusa Bartla, CSc*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018, s. 201 – 208.
- ⁵² Napr. PEŠEK, Jan – LETZ, Róbert. *Štruktúry moci na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov: VMV, 2004; PEŠEK, Jan. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1998; PEŠEK, Jan. *V tieni totality*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1998; PEŠEK, Jan a kol. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov: VMV, 2003.
- ⁵³ Napr. VNUK, František. *Akcie K a R. Zásahy komunistického režimu proti rebeliam v rokoch 1950 – 1956*. Bratislava: Rímskokatolícka cyrilo-metodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1995; VNUK, František. *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*. Bratislava: Nové mesto, 2006; VNUK, František. *Popustené putá. Katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967 – 1971)*. Martin: Matica slovenská, 2001; VNUK, František. *Vládni zmocnení na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin: Matica slovenská, 1999.
- ⁵⁴ Napr. ŠIMULČÍK, Ján. *Čas odvahy. Najväčšia podpisová akcia za náboženskú slobodu – 500 000 občanov ČSSR*. Bratislava: ÚPN, 2017; ŠIMULČÍK, Ján. *Dokumenty doby 1990 – 2000*. Prešov: VMV, 2001; ŠIMULČÍK, Ján. *Éra samizdatu. Spoločenstvo Fatima a samizdat v rokoch 1974 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2020; ŠIMULČÍK, Ján. *Katolícka cirkev a Nežná revolúcia 1989*. Prešov: VMV, 1999; ŠIMULČÍK, Ján. *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969 – 1989*. Prešov: VMV, 1997; ŠIMULČÍK, Ján. *Zápas o nádej*. Prešov: VMV, 2000; ŠIMULČÍK, Ján. *Zápas o svedomie. Hľadovka študentov bohosloveckej fakulty v roku 1980*. Prešov: VMV, 2001; ŠIMULČÍK, Ján. *Združenie katolíckych duchovných Pacem in terris. Výber zo samizdatových dokumentov 1969 – 1989*. Prešov: VMV, 2002; ŠIMULČÍK, Ján: *Čas svätania*. Prešov: VMV, 2018.

Michal Barnovský⁵⁵. Z pozície nehistorika je v tejto oblasti publikačne najaktívnejší politik a publicista František Mikloško⁵⁶.

Okrem publikácií zameraných priamo na vzťah totalitného režimu a náboženstva/cirkvi/veriacich spracúvajú tému komunizmu a osobných osudov počas neho mnohé ďalšie knihy a články: napr. práce zamerané na všeobecné dejiny⁵⁷, na slovenský exil⁵⁸, eseje filozofického, sociologického či politologického charakteru⁵⁹, memoáre politikov⁶⁰, umelcov⁶¹, publicistov⁶², politických väzňov bez náboženského pozadia, beletria (autobiografická aj fiktívna).

Metodológia

Analýzu reprezentatívnych diel z predstavenej obsažnej rešerše sme publikovali v texte o hlavných myšlienkach známych slovenských a českých väzňov a prenasledovaných socialistickým režimom⁶³. Vypichli sme myšlienky svedectva, mučeníctva, obety, pravdy, spoločenstva s Bohom, Božej vôle a kríža, ľudskej zrelosti, pokory, vnútornej slobody, zmierenia, odpustenia a pod. V tomto príspevku sa zameriavame na zistenia z hĺbkových rozhovorov so žijúcimi zástupcami slovenského kresťanského disentu.

Hĺbkové rozhovory patria medzi najčastejšie kvalitatívne metódy zberu dát, a to najmä vďaka schopnosti poskytovať nielen informácie, ale aj ich hlbšie porozumenie⁶⁴. Jeho základom je osobné stretnutie zručného výskumníka s osobou dobre znalou danej problematiky. Rozhovor môže byť štruktúrovaný, neštruktúrovaný aj pološtruktúrovaný, vždy sa však sústreďuje na úzky tematický výsek (čiastkový problém), interviewuje sa len malá vzorka osôb, dbá sa na flexibilitu a interaktívnosť, pričom debata má pátračí charak-

⁵⁵ Napr. BARNOVSKÝ, Michal. *Na ceste k monopolu moci. Mocensko-politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, 1993; BARNOVSKÝ, Michal. *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno: Prius, 2002; BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava: Veda, 1999; BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava: Veda, 1997; BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Bratislava: Veda, 2004.

⁵⁶ Napr. MIKLOŠKO, František. *Nebudete ich môcť rozprátiť. Z osudov Katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943 – 1989*. Bratislava: Archa, 1991; MIKLOŠKO, František. *Znamená čas. Slovenské súradnice 1982 – 2012*. Bratislava: Hlbiny, 2013; MIKLOŠKO, František – SMOLÍKOVÁ, Gabriela – SMOLÍK, Peter. *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 – 1989 I*. Prešov: VMV, 2001.

⁵⁷ KOVÁČ, Dušan a kol. *Kronika Slovenska. 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Praha: Fortuna Print & Adult, 1999; LETTRICH, Jozef. *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava: Archa, 1993; LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí. 2. vyd.* Bratislava: Kalligram, 1998.

⁵⁸ BRAXÁTOR, František. *Slovenský exil 1968*. Bratislava: LÚČ, 1992.

⁵⁹ KUSÝ, Miroslav. *Na vlnách Slobodnej Európy*. Bratislava: Smena, 1990; LETZ, Ján. *Život v hľadani pravdy. Vývin osobnosti a myslenia*. Bratislava: Charis, 1996; ŠIMEČKA, Milan. *Obnovenie poriadku*. Archa: Bratislava, 1990; ŠIMKO, Ivan ml. *Čas pravých činov*. Charis: Bratislava, 1994; ZEMKO, Milan. *Slovensko – krajina v medzičase*. Bratislava: Kalligram, 2002.

⁶⁰ GAŠPAR, Tido J. *Pamäti I*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov, 1998; CHŇOUPEK, Bohuš. *Memoáre in claris*. Bratislava: Belimex, 1998.

⁶¹ MITTELMAN-DEDINSKÝ, Móric. *Na chrbte tigra*. Bratislava: A. Marenčin – PT, 2001.

⁶² OTTMAR, Vojtech. *Podvratník*. Trnava: B-print, 1996.

⁶³ RONČÁKOVÁ, Terézia. Fortes in Fide – The Role of Faith in the Heroic Struggle against Communism. In *Religions*, 2021, roč. 12, č. 10, s. 1 – 15. <https://doi.org/10.3390/rel12100837>

⁶⁴ GUEST, Greg – NAMEY, Emily E. – MITCHELL, Marilyn L. *Collecting Qualitative Data: A Field Manual for Applied Research*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 2013. <https://doi.org/10.4135/9781506374680>

ter, čiže sa snaží smerovať k respondentovým skúsenostiam, pocitom, príčinným vysvetleniam, prípadne návrhom možných riešení. Táto metóda má potenciál ukladať dáta do kontextu a vytvárať komplexný obraz problému.

Rozhovory sme vedli s 11 respondentmi (ktorých podrobnejšie charakterizujeme nižšie) počas rokov 2021 – 2022. Každý respondent vopred dostal súbor rovnakých 14 otázok, následne sme sa stretli a rozhovor zaznamenali na video. Nahrávky sme podrobili kvalitatívnej obsahovej analýze, počas ktorej sme si postupne vytvorili strešné kategórie opakujúcich sa tém.

Do vzorky sme zaradili rozhovory s ľuďmi aktívnymi v rôznych regiónoch Slovenska, s tajným aj prenasledovaným kňazom, s ľuďmi aktívnymi politicky aj charitatívne, s vedcami aj lekármi, s lídrami podzemnej cirkvi aj skromnými „pešiakmi“.

Ladislav Csontos (*1952), matematik a tajný jezuita, spoluzakladateľ Trnavskej univerzity a prvý dekan jej teologickej fakulty;

Oľga Čechová (*1932), pediatrička, známa v Žiline ako „cigánska kráľovná“ alebo „žilinská Matka Tereza“;

Mária Demeterová (*1949), učiteľka chémie a fyziky, poslankyňa za KDĽ, koordinátorka projektu Zachráňme životy na pomoc osamelým matkám;

Pavol Hric (*1955), elektroinžinier, vedúca postava košického disentu, aktívny v tajných kresťanských spoločenstvách, šírení samizdatu, pašovaní kníh, dabovaní filmov, zakladateľ a riaditeľ Múzea obetí komunizmu v Košiciach;

Martin Lauko (*1950), právnik, blízky spolupracovník Františka Mikloška a Jána Čarnogurského, vydavateľ samizdatov, posledný federálny generálny prokurátor, prvý námestník generálneho prokurátora SR;

Terézia Lenczová (*1938), ekonómka, špecializovaná na výskum rodinnej a sociálnej problematiky, spoluzakladateľka Spoločnosti pre rodinu a zodpovedné rodičovstvo, aktívna v ekumenickom hnutí;

Miroslav Mikolášik (*1952), lekár, poslanec KDĽ, veľvyslanec v Kanade, europoslanc počas troch funkčných období;

Vladimír Palko (*1957), matematik, zakladajúci člen KDĽ, poslanec, minister vnútra;

Jozef Sádovský (*1957), elektroinžinier angažovaný pri viacerých petičných a samizdatových aktivitách počas normalizácie, starosta v rodnom Kmet'ove;

Alojz Tkáč (*1934), nepohodlný kňaz, ktorý sa živil aj ako lesný robotník alebo šofér električiek, košický arcibiskup;

Eugen Valovič (*1949), najbližší spolupracovník vodcov slovenského kresťanského disentu Vladimíra Jukla a Silvestra Krčméryho, spoluzakladateľ tajného spoločenstva Fatima a Hnutia kresťanských spoločenstiev eRko, nositeľ Radu Ľudovíta Štúra III. triedy za mimoriadne zásluhy o demokraciu a ľudské práva.

Zistenia

V nasledujúcom texte ponúkame deväť kategórií, do ktorých sme zhutnili odkaz aktívnych odporcov komunistickej ideológie, skúsených ako v boji s ňou, tak v následnej transformácii spoločnosti (a cirkvi).

1. Vnútorná sloboda

Azda najvýraznejším leitmotívom výpovedí respondentov bola téma vnútornej slobody. Každý z nich sa nejakým spôsobom dostal k tvrdeniu, že sa necítil neslobodný. „*Vonkajšie obmedzenia nesúvisia s podstatou slobody*,“ konštatoval Jozef Sádovský. Sloboda je podľa neho podstatným rysom človeka ako Božieho stvorenia, a to je nezávislé od vonkajších okolností. Jezuita Ladislav Csontos pripomenul v tejto súvislosti známu tézu Viktora Frankla, že aj v najt'azších situáciách človeku ostáva možnosť rozhodovať sa pre dobro, alebo pre zlo, čo dáva jeho životu zmysel a dodáva mu silu. Rozhodovaním sa pre dobro ostáva verný Bohu – a „*Bob nikdy neopúšťa*,“ povedal L. Csontos.

Preto bolo hlavným víťazstvom človeka v totalite prekonať vlastný strach – vzo-prieť sa psychóze strachu. Ona je nástrojom na ovládanie ľudí. Preto sa tomu, kto je voči tejto zbrani imúnny, otvárajú široké možnosti myslenia a konania. „*Sami sme si udeľovali slobodu*,“ opakovalo sa vo viacerých výpovediach. „*Keď človek prekoná strach, udeľí si slobodu a má z toho radosť*,“ hovoril L. Csontos a opisoval svoju skúsenosť tajného spovedania na masových ľudových pobožnostiach v Trnave (počas tradičnej novembrovej novény k Trnavskej Panne Márii). Pre natrieskanú baziliku nemohol ani vyjsť zo spovednice, kde sedel ako kňaz nelegálne, ale nebál sa a cítil obrovskú vnútornú radosť.

Veriaci disidenti si takto vytvárali v totalite súkromné ostrovčeky slobody. „*Sloboda znamená robiť to, čo je dobré a krásne. Byť samým sebou a dávať taký priestor aj druhým*,“ povedala Terézia Lenczová. Nespravodlivé zákazy, reštrikcie a postihy boli prítomné a nedali sa ignorovať, ale neboli podstatné. „*Neboli sme zdeptaní*,“ opakovala Oľga Čechová. Dôležité bolo neupnúť sa na to, čo komunisti mohli človeku zobrať – štúdium, prácu, funkciu, ba aj fyzickú slobodu. „*Nebál som sa žiadnych následkov*,“ konštatoval arcibiskup Alojz Tkáč, ktorému vládna moc odňala štátny súhlas s výkonom kňazskej služby a pracoval ako robotník v hore, na stavbe aj ako šofér električiek. Takéto nastavenie umožňovalo ľuďom konať: verejne chodiť do kostola, podpisovať petície, vydávať a distribuovať samizdaty, chodiť na súdy podporovať nespravodlivo stíhaných, ba aj manifestovať... „*Žili sme v neslobodnom režime, ale konali sme vnútorne slobodne*,“ konštatoval Vladimír Palko. „*Život so ňou je realizovateľný za každých podmienok*,“ povedala Mária Demeterová. „*Kto vybočí a zakašle to, zosilnie. Kto stratí sám seba, už nedokáže vybočiť*.“

2. Sloboda

Respondenti teda jednoznačne rozlišovali vnútornú a vonkajšiu slobodu – a spolu s tým aj ohrozenia slobody. „*Sloboda je stav, keď človek nie je pod žiadnym temným tlakom (ani svojich pudov, ani vonkajších síl) a môže konať v súlade so svojim svedomím*,“ povedal Ladislav Csontos. Kým teda vnútorná sloboda závisí od osobných čností, vonkajšia sloboda do značnej miery nezávisí od jednotlivca.

Podstatou slobody je, podľa L. Csontosa, konať dobro a konať ho dobrovoľne – a ešte, mať rád. „*Bez skutočnej slobody nemožno milovať, lebo najvyššie dobro je darovať sa, a to je prejav lásky*.“ O takúto slobodu vedie človek ustavičný zápas, aj v časoch (vonkajšej) slobody. Takto chápaná sloboda má zároveň ďaleko od svojvôle. „*Spontánnosť nie je sloboda*,“ povedal L. Csontos. Ako príklad uviedol príbeh z opery: sedel v hľadisku a v kľúčovom momente, keď všetko stíchlo do piana, sa mu veľmi dalo kýchnuť. Robil však, čo mohol,

aby sa premohol a nepokazil ľuďom okolo seba zážitok. „*Naša sloboda je stvorená, nie absolútna. Musí rešpektovať druhých ľudí, prírodu. Nesmieme drancovať a ani seba nesmieme deštruovať. Lebo vtedy by sa nezávislosť, paradoxne, stala závislosťou.*“

Ďalšia dôležitá otázka sa preto týka toho, ako so slobodou nakladáme. Po roku 1989 sme na Slovensku získali aj vonkajšiu slobodu. „*Sloboda znamená žiť v pravde bez trestu – a takúto slobodu sme dosiahli,*“ povedal Vladimír Palko. Život v nových podmienkach však nebol jednoduchý. Eugen Valovič poukázal na určitú nepripravenosť novomenovaných biskupov aj ostatných aktívnych veriacich. „*Ostali sme akoby zasakočení, zakríknutí,*“ konštatoval. „*Na slobodu sme sa tešili, pripravovali sme sa na ňu v spoločenstvách, očakávali sme ju – ale asi dva roky trvalo, kým sme sa naučili fungovať po novom. Keby sme sa nepripravovali, bolo by to ešte dlhšie, možno päť-šesť rokov.*“ Noví biskupi sa museli vyrovnáť, napr. s existenciou hnutí zvyknutých fungovať mimo oficiálnych štruktúr a pravidiel, s vysvätenými ženatými mužmi, ba aj ženami, s tendenciou aktívnych veriacich „*obchádzať oficiálne cirkevné štruktúry*“. Veriaci boli zasa vystavení novému životnému štýlu a rastu životnej úrovne. Viacerí respondenti poukazovali na konzum a blahobyt ako na nepriateľov duchovného života. „*Tesne po páde komunizmu sme boli vzorom pre západnú Európu, lebo tu boli plné kostoly, veľa kňazských a reboľných povolaní a živé modlitbové spoločenstvá,*“ povedal Miroslav Mikolášik. „*Ale dnes aj u nás vidíme, ako to vyzerá v slobodných voľbách: väčšina sa prikláňa na ateisticko-liberálno-socialistickú stranu.*“

3. Materializmus vs. striedmosť

Za príčinu nezvládania vonkajšej slobody bol v rozhovoroch opakovane označovaný sklon ku konzumu a k zábave. „*Videli sme, že túžba po zábave a po konzume bola u mnohých ľudí väčšia ako túžba po slobode,*“ povedala Terézia Lenczová. „*Ošial, ktorý v našich ľuďoch vzbudzovali vysvietené výklady v zahraničí, bol až ponižujúci.*“ Ako trefne poznamenala, prvé verejné podujatie v časoch slobody v Československu bola voľby kráľovnej krásy... Obrovská túžba ľudí po konzume má dokonca podľa nej výrazný podiel na „divokých“ 90. rokoch, príznačných chaotickým podnikaním, vládou širokých lakt'ov, necudným vykrádaním verejných zdrojov, ba až mafiánskymi zločinmi.

Viacerí respondenti sa zhodli na tom, že blahobyt pridusil pôvodné náboženské nadšenie a postupne sa dostavil úbytok duchovných povolaní, vyprázdňovanie kostolov, rodenie detí mimo manželstva a pod. „*Duchovný život, spiritualita, spoločenstvá rodín boli prevalcované praktickým materializmom. Prestali sme sa sústreďovať na podstatné veci,*“ povedal Miroslav Mikolášik.

Riešením je vnútorná sloboda aj od novodobých bôžikov. Jednotliví respondenti sa rad-radom vracali k svojej skúsenosti socialistickej biedy, ktorú s odstupom vnímajú aj pozitívne. „*Boli sme zvyknutí na striedmu spotrebu. Keď som chcela bicykel pre dieťa, musela som stáť pred obchodom od skorého rána. Veľa sme si sami šili, plietli,*“ povedala Terézia Lenczová. Túto striedmosť je podľa nej dôležité si zachovať, nepodľahnúť túžbe doplniť si niekdajší nedostatok. Podobne Vladimír Palko konštatoval, že dodnes žije v tom istom malom panelákovom byte a netúži po inom. Mária Demeterová spomínala, ako si v detstve posúvali po krajci chleba jedno koliesko salámy: „*Tak sme si ho ovoňali a tešili sme sa na posledný bryz. Vďaka tomuto životnému štýlu sme si z vecí neurobili modly. Materiálne problémy bohatších sa nám potom zdali malicherné.*“ Pre socialistickú spoločnosť boli typické tzv. „fronty“, čiže rady

pred obchodmi, pretože rôzne tovary boli nedostatkové a patrilo k sociálnym zručnostiam dozvedieť sa, kde práve dovezli banány, čerstvé mäso alebo látku na sukňu. Oľga Čechová si spomínala na lukratívny zájazd do ZSSR, ktorý bolo možné získať iba za odmenu. „*V Moskve či v Leningrade (dnešný Petrohrad) nás držali v prepychu, ale z okna hotela som videla ľudí stát' v radoch na párky...*“ Bolo jej jasné, že turistom sovieti prezentujú potemkinovskú dedinu.

Čnosť striedmosti pomáha zachovať si dôstojnosť nielen v časoch biedy, ale aj v časoch hojnosti. „*My sme dnes plytvajúca spoločnosť. Ľudia majú vysoko postavenú latku životného štandardu (taký dom, také auto, také dovolenka, tolko jedla...), ale nepýtajú sa, za akú cenu...*“ konštatoval Ladislav Cosntos. Zarobiť peniaze na to všetko chce veľa času, ktorý potom najbližší nemajú pre seba navzájom a chýba im radosť zo života. „*Potrebuje sa vzopriet', udeliť si slobodu od praktického materializmu.*“

4. Viera a nádej

„*Bez viery by som to nerobil,*“ opakovali viacerí respondenti v odpovedi na otázku, akú úlohu hrala v ich protirežimnom angažovaní sa viera. „*Bola to síce práca s politickým rozmerom, ale mojím hnacím motorom bola jednoznačne viera, presvedčenie, že to robím pre cirkev, ba širšie – pre kresťanstvo,*“ povedal Martin Lauko. Respondenti zdôrazňovali význam svojej osobnej viery, pre niektorých sa príbeh protikomunistickej angažovanosti začal príbehom ich obrátenia, resp. „precitnutia“ vo viere. Často sa to dialo v prostredí vysokoškolských náboženských „krúžkov“ (ako sa v dobovom jazyku nazývali malé tajné skupinky študentov), ktorých sieť v 70. rokoch hustla a profesionalizovala sa.

Zo svojho osobného vzťahu s Bohom veriaci čerpali silu, pokoj a radosť. „*Necitili sme sa ubiť. Boh nám dával silu,*“ hovorila Oľga Čechová. Jej sestry zavreli komunisti na sedem rokov do väzenia manžela (známeho maliara Ladislava Záborského). „*Mali tri malé deti a ja som so sestrou chodila na všetky procesy po celom Československu. Sestra často nemala ani na lístok na vlak, ale Pán Boh sa o nás postaral. Raz sme šli do Valdíc v severných Čechách a stretla nás jedna pani primárová. Hovorila sestry: Pani Záborská, ja vám závidím. A čo? Vašu vieru a lásku. Ja mám všetko, a nie som šťastná. Mala dom, auto, chatu, čo v tom čase bola rarita, ale manžel jej bol neverný. My sme svoju situáciu nebrali ako drámu. Mali sme lásku a šťastie – iní mali len peniaze.*“

Viera zároveň prinášala nádej. „*Pán Boh nad nami vždy držal obrannú ruku. A nado mnou osobitne aj Panna Mária, po ktorej mám meno,*“ povedala Mária Demeterová. „*Cítila som to a nešťastná som nádej. Keď ľudia vidia priveľa negatívneho, upadnú do kritiky, hnevu, ľútosť, vidíme to aj dnes. Ale kresťan by mal mať nádej.*“ Túto myšlienku zdôrazňoval aj Ladislav Csontos, podľa ktorého sa veriaci ľudia ani v neslobode a utrpení necítia opustení. „*Vedia, že Boh neopustí, aj keď dopustí.*“ Vedia, že viera je viac ako prostriedky na život. Preto, kým iní pod ťarchou útlaku a nespravodlivosti páchali samovraždy alebo si zúfali, ľudia s vierou nezaťrpkli.

Naopak, cítili silu a potrebu dávať radosť z viery ďalej a slúžiť. Aj tento motív sa v rozhovoroch opakoval: Oľga Čechová sa v 80. rokoch zapojila do hnutia Fokoláre. „*Po návrate z prvého Mariapoli v Erfurte som sa vznášala 10 centimetrov nad zemou a musela som sa s tým podeliť.*“ Zozbierala skupinku kolegýň lekárk a organizovala stretnutia, na ktorých čítala svoje poznámky. V ďalšom roku šli na Mariapoli spolu a neskôr založili v Žiline, podľa

nemeckého, vzoru burzu šatstva, ktorá sa stala veľmi obľúbenou. Mária Demeterová cítila potrebu venovať sa ženám v ťažkej životnej situácii, čo robí dodnes. „Panna Mária mi pomáha, aby som zasa ja mohla pomáhať ďalej,“ hovorila a opisovala situácie, v ktorých ostala bez prostriedkov – ale napokon sa jej v modlitbe vždy ukázalo riešenie. Pavol Hric tiež rozprával, ako sa ich rodinné spoločenstvo snažilo prejsť k praktickej činnosti a našlo si priestor v tajnom vyučovaní náboženstva.

Vďaka spoločnému prežívaniu viery cítili veriaci na Slovensku v druhej polovici normalizácie silný závan nádeje. „Osemdesiate roky boli desaťročím nádeje, ktorá vyvrcholila pádom komunistizmu,“ konštatoval Jozef Sádovský. Vlastnú aktivitu a konanie podľa kresťanskej morálky však podľa neho predchádza vzťah k Bohu. „Aj keď niečo nezvládneme, Boh nás stále čaká. Máme šancu polepšiť sa. Tento svet nám nedá šancu polepšiť sa; diabol nás už odsúdil.“ Naopak, slovami Oľgy Čechovej, „...nie nadarmo sa vo Svätom Písme 360-krát píše – Nebojte sa! Pán Ježiš je gavalier; keď mu veríme, nikdy nás nenechá v srabe.“

5. Obeta bôžikovi

Viera zohrávala podstatnú úlohu v typických totalitných „drobných zradách“. Bez tohto vyššieho rozmeru sa akýkoľvek vzdor a s ním spojené prinášanie obetí javí oveľa menej vznešené. Často totiž stačila zdanlivo malá, neškodná obeť na oltár bôžika (nepôjdem do kostola verejne, odhlásim deti z náboženstva, vyjadrím súhlas so vstupom „bratských vojsk“, zúčastním sa na prvomájovom sprievode). Prevažná časť spoločnosti tú obeť prinášala, ale pre osobnosti s pevnou vierou bol aj taký malý čin zradou. „Bol som vychovaný tak, že Boba nemožno zradiť. Vedel som, že vstup do komunistickej strany je tabu, no go... Od detstva som vedel, že kariéra je vylúčená. Rodičia mi vstúpili, že na ceste k Bohu treba aj trpieť,“ povedal Vladimír Palko.

Mária Demeterová opísala skúsenosť svojej mamy, jednej z prvých žien, ktoré na Slovensku absolvovali Univerzitu Komenského v Bratislave. „Predsedníčka strany jej hovorila, Eva, ty taká vzdelaná, šikovná osoba – veď na tých previerkach len povedz, že neveríš, čo sa stane...? A mama jej na to: Margitka, koľko by trvalo, keby som ja teba chcela obrátiť na katolícku vieru? Mňa? Nikdy! No vidíš, tak mi daj ešte nejaký čas...“ Obrátila to na vtip – ale podstata je vážna. Stačí totiž „len povedať“, „len podpísať“. Koľko stojí to „len“? Oľge Čechovej okresný pediatr vysvetľoval, že ak neodhlási deti z náboženstva, ona nebude mať nijaký kariérny postup a aj deťom to uškodí. „Povedala som mu: Ako by ste si ma vážili, keby som teraz zmenila svoj názor?“

Oltáre bôžikov, ktorým stačí prinášať „malé“ obete, stoja aj dnes. Podľa Márie Demeterovej sú to – ako vždy – peniaze a moc. „Vonkajšia sloboda je pomocou, ale nie zárukou toho, že človek nepoloží obeť na oltár Molocha. Žiť vieru hlboko – aj ostat' povrchný možno hocikde,“ povedal Ladislav Csontos. Dnes sú tými molochmi najmä tovary, veci, túžba dožiť si... Podľa Vladimíra Palka sa však opäť objavuje aj démon aktívneho súhlasu⁶⁵. „Zneužíva sa otázka ľudských práv, definujú sa nové práva, predefinúva sa rodina – a od nás sa žiada aktívne vyslovať súhlas s niečím, čomu neveríme. To bola komunistická prax. Žiadalo sa od nás, aby sme neprotestovali, keď vidíme niečo, čo je nepravda. To je v skutočnosti tyrania.“ V. Palko pripomenul metaforu

⁶⁵ Dominik Tatarka vo svojom satirickom pamflete *Démon súhlasu* opísal vytvorenie „démona súhlasu“ v období kultu osobnosti, keď sa na verejnosti nikto neodvážil povedať pravdu, všetci so všetkým súhlasili.

úľa od nebohého konzervatívneho komentátora Josepha Sobrana: „*Liberálny progresivizmus je ako úľ, kde všetky včeličky bzučia rovnako. A včelia kráľovná, ktorá kedysi sídlila v Moskve, sa nenápadne presťahovala do Washingtonu.*“ Za vzdorovanie novej utópii sú ľudia trestaní. Väzením síce len výnimočne, ale bežné je vytlačanie na okraj spoločnosti, prípadne vyhadzovanie zo zamestnania.

6. Anti-teizmus

Neopomenuteľnou črtou komunistického režimu je jeho ateistický charakter. Z toho vychádzalo jeho vnútorne zvrátené zameranie proti človeku, proti ľudskejšti. „*V istej fáze som si uvedomil, že socialistický štát nie je ani socialistický, ani humanistický, ale je proti človeku. Keď to človek pochopil a rozhodol sa, že on chce žiť ako človek, nadobudol vnútornú slobodu a radosť zo života,*“ povedal Ladislav Csontos. „*Celý komunistický systém bol chybný, postavený proti ľudskej prirodzenosti,*“ povedal Pavol Hric. „*Dokázal si týrať tisíce vlastných ľudí, konal absurdne pri ich obviňovaní, súdení, trestaní...*“

Odmietaním Boha sa režim staval na stranu zla a naši respondenti to zlo zažívali na vlastnej koži. Lekára Miroslava Mikolášika predvolávali na stretnutia, útočili na neho, vyhrážali sa mu, tvrdili, že keď odmieta potraty, nepochopil morálku socialistického lekára. „*Cítil som, že nadriadení prechovávajú voči mne priam osobnú zúšť. Na jednej oslave mi riaditeľ Okresného úradu zdravia, už pripitý, povedal: Keby som bol v aute a ty na priechode, prešiel by som ľa!*“ Terézia Lenczová musela na svojom pracovisku na vysokej škole počúvať reči vedúceho katedry, agresívneho ateistu, o tom, že „*...veriaci človek nie je schopný vedecky myslieť*“. Ateistickí jednotlivci aj inštitúcie podľa nej odmietajú posolstvo cirkvi o tom, čo je správne a nesprávne, a preto logicky odmietajú cirkev a náboženstvo: „*Cirkev a kresťanstvo disponuje z Božej milosti najväčšou schopnosťou rozlišovať, čo je človeku na osob časný aj večný. Ak to bude cirkev tvrdohlavo hájiť a pomenúvať pravým menom a ak bude upozorňovať na večný cieľ človeka v Bohu, vždy bude rušiť kruhy postmoderného konzumného človeka.*“

Táto téza má presah do súčasnosti, keď naši respondenti zhodne detegujú znovu sa objavujúce znaky odmietania kresťanstva prameniaceho z vnútornej neresti. „*Zúšť voči kresťanstvu vychádza zvnútra,*“ povedal Alojz Tkáč. „*Keď si človek volí neresti – nepožiadáš, nezosmilniš, nepokradneš – nemôžu sa mu páčiť Božie prikázania.*“ Mária Demeterová tiež vidí vnútornú skazenosť ako prapríčinu presadzovania zla: „*Ak si niekto zamúči ruky, vyhovuje mu, keď sú aj druhí zamúčení. Preto im berú to, čo ich robí silnejšími a lepšími – dobré vzťahy v rodine, sexuálnu morálku...*“ Podľa Pavla Hrica, „*...keď sa človek neponíma ako Božia bytosť, keď sa to nepomenuje, nerozvíja, uduľáva, nečaká nás nič dobré. Koncepty postavené na ateizme nemajú životnosť ani perspektívu.*“

V tomto zmysle naši respondenti kritizovali slepotu Západu voči zločinnej, protiľudskej, neprirodzenej podstate komunizmu. Martin Lauko je presvedčený, že Západ urobil veľkú chybu, keď po druhej svetovej vojne povýšil Sovietsky zväz na rovnocenného partnera, „*...hoci komunizmus bol rovnako zlý ako nacizmus, ba jeho obeť bolo ešte viac*“. Svetové demokracie si to vtedy mali podľa M. Lauka tvrdsie vysporiadať. V tomto ich omyle vidí korene dnešnej vojny na Ukrajine, lebo V. Putin trpí postkomunistickým syndrómom a chce vrátiť Rusku veľmocenské postavenie. Jed komunizmu však pôsobí aj v samotných

západných demokraciách. Viacerí respondenti poukazovali na presadzovanie sa novej ideológie, ktorá presahuje do duchovnej sféry a zámerne útočí na objekty záujmu duchovnej moci: rodinu, výchovu, čistotu. „Už názor vychádzajúci z kresťanskej morálky sa považuje za šírenie nenávisťi. Možno nie je ďaleko doba, keď bude kresťanské náboženstvo vyhlásené za škodlivé pre spoločnosť,“ povedal Jozef Sádovský. Nepáči sa mu, že keď „neomarxisti“ vypúšťajú na Slovensku svoje prvé pokusné sondy (verejne hejtujú známú speváčku za jej kresťanské presvedčenie, spustia hon na katolíckeho biskupa, keď sa objaví na hudobnom festivale a pod.), „...sme ticho, je nám to skoro jedno“.

„Blížime sa k novej totalite, ak tam už nie sme,“ konštatoval Miroslav Mikolášik. „Za totalitu povedať – pokojne, premyslene, inteligentne – niečo proti ideológii bolo urážajúce. Dnes sme znova v situácii, keď sa predmetom rôznych obžalôb stáva tzv. urážka v čítaní.“ Pre totalitu, ktorú zažil, bolo podľa neho typické považovať „tých iných“ za bezprávnú časť populácie. „Dnes sa znova s nami tak zaobchádza. Znova je tu mainstream, ktorý nepripúšťa právo druhej strany obhajovať svoje myšlienky v rovnocennej spoločenskej debate. Názor druhých ľudí sa neberie ako validný, ale ako druborady, nekvalitný, hodný potlačenia, výsmechu. To je totalitná úchylka.“

7. Občiansky rozmer

Ďalším výrazným prvkom katolíckeho protikomunistického odporu je jeho občiansky, laický rozmer. Teda jednak orientácia nielen na pastoračiu a spiritualitu, ale aj na širšie spoločenské otázky; a jednak aktivita a zodpovednosť laikov a ich partnerské postavenie voči klerikom.

Viacerí respondenti sa odvolávali na svoje „občianske prebudenie“ – napr. Pavol Hric ho zažil ako 13-ročný v roku 1968, keď Československo prepadli sovietske tanky. „Dovtedy som zlo komunizmu poznal len z počutia. Počas invázie tu Rusi postrieliť desiatky ľudí. Pamätám si, že na generáciu našich otcov, ktorí zažili vojnu, išla bróza z pomyslenia, že 'bude vojna'...“ Bola to však výnimočná skúsenosť, pretože vo všeobecnosti je pre totalitnú spoločnosť príznačné „potlačené občianstvo“, ako sa vyjadrila Terézia Lenczová. Preto sa veľmi tešila, keď sa v roku 1989 na námestiach „zrodil občan“. „Námestia boli školou občianstva. Rýchlo sa prijal zákon o občianskych združeniach, ktorý sme veľmi využívali, vznikli stovky spoločností, spoločenstiev.“ Občiansky rozmer bol prítomný aj pred rokom 1989 v mnohých aktivitách veriacich, ktorí vo svojich petíciách alebo na svojich zhromaždeniach akcentovali nielen náboženské práva, ale aj občianske a ľudské práva. „Sústredil som sa nielen na apoštolát, ale aj na spoločenskú problematiku, cítil som sa ako kresťan v spoločnosti,“ povedal Martin Lauko. Toto prepojenie náboženského a občianskeho vyvrcholilo slávnou Sviečkovou manifestáciou 25. marca 1988, ktorá dostala pomenovanie Bratislavský Veľký piatok. Veriaci vtedy ticho, so sviečkami v rukách, rozháňaní vodnými delami, zatýkaní a odvázaní v policajných autách demonštrovali za „náboženské a občianske práva a slobody“.

Vo vnútrocirkevnom kontexte znamená „laický“ opak klerického. Dodnes sa zdôrazňuje veľmi partnerský vzťah laikov a klerikov podzemnej cirkvi v socialistickom Československu, ktorý v časoch slobody do istej miery ustúpil do úzadia. „V 90. rokoch sme sa vrátili k určitému klerikalizmu,“ konštatoval Ladislav Csontos. „Treba si však uvedomiť, že cirkev nie je pyramídový mechanizmus, ale organizmus. Sú miesta, kam sa kňaz nijako nemôže dostať – ale Kristus má aj tam prísť. Cez aktívnych laikov.“ Ako zdôraznil Pavol Hric, v organizácii tajných

spoločenstiev hrali kľúčovú rolu laici. Eugen Valovič pripomenul zaužívaný dobový pojem „Laické apoštolské hnutie“ (LAH), ktorý sa používal ako názov pre celú štruktúru „krúžkov“, oblastných a celonárodných stretnutí. *„Kontakt laikov s klerikmi bol veľmi úzky a priamy. Dôraz sa kladol na malé spoločenstvá – nie na masovosť.“* Intímna a intenzívna pastorácia a vzdelávanie boli na prvom mieste; kvantita nasledovala.

„Malé spoločenstvá boli dar, ktorý sme dostali za totality,“ povedal Eugen Valovič v súvislosti s tým, že dnes sa často upúšťa od osobnej pastorácie v prospech veľkých akcií. On zdôraznil, že svoje začlenenie do spoločenstva prežíval za socializmu ako „niečo bytostné“. Dnes býva sklamaný, keď mladí animátori necítia túto vnútornú pripútanosť a potrebu, berú svoje vodcovstvo len ako jednu z aktivít. *„Zrazu potrebuje v Paríži študovať, alebo by chcel niečo v New Yorku, šups. Behom pol roka odíde.“* Aj ostatní respondenti sa zhodovali na tom, že v spoločnej modlitbe, čítaní Písma, vo vzdelávacom programe tajných spoločenstiev našli niečo zásadne potrebné pre svoj život. *„Človeka to musí vnútorne tahať,“* povedal Alojz Tkáč. *„Nikto ho nenúti ísť na svätú omšu, ale on chce ísť.“*

8. Rozlišovanie medzi dobrom a zlom

Zaujímavé bolo spoločné presvedčenie mnohých respondentov o určitej výhode života v socializme oproti súčasnosti. Zhodne tvrdili, že vtedy bolo jednoduchšie rozlišovať dobro a zlo. *„Dobro a zlo bolo jasné,“* konštatoval Pavol Hric. Dnešná doba je, naopak, komplikovanejšia, hrdinovia protikomunistického odporu, ktorí za cenu veľkých obetí niesli vlajku viery, morálky, slobody, sa dnes cítia zmätení, neistí. *„Tej slobody máme až nad hlavu...“* myslí si Alojz Tkáč. *„Moja skúsenosť je iná, akoby neprenosná do tejto doby,“* povedal Eugen Valovič. *„Nechcel by som byť dnes napríklad kresťanským politikom. Mám tendenciu ruky preč od toho, hoci viem, že to treba ovplyvňovať – len neviem ako... No snažím sa svoju skepsu neprenášať.“*

Hľadajúc príčiny rozostrenia hranice medzi dobrým a zlým naši respondenti konštatovali, že súčasná nová ideológia *„ide viac na telo, má silnejšie nástroje“* (Terézia Lenczová). Aj Jozef Sádovský vníma, že Nepriateľ zmenil metódy, je rafinovanejší. *„Sme svedkami boja o generáciu,“* povedal. Taktiku neomarxizmu v západnej spoločnosti podľa neho výborne odhalil a pomenoval Vladimír Palko vo svojej knihe *Levy prichádzajú*⁶⁶, kde poukazuje na soft diskrimináciu kresťanov v súčasnej spoločnosti, na autocenzúru, cenzúru, cancel culture a novodobé formy prenasledovania. Pavol Hric v kontexte politickej korektnosti varoval pred neopatrným kŕmením internetu osobnými údajmi: *„Zlaté eštabácke časy, keď museli tajní chodiť popod okná a počúvať. Vtedy sme dobre vedeli, ako treba telefonovať, čo možno napísať atď. Dnes ľudia svoje myšlienky nekontrolovateľne odovzdávajú do verejného priestoru.“* Je to podľa neho ako s agendou ŠtB, ktorá evidovala na Slovensku 172 000 spisov, ktoré sa zakladali a naplňali „pre prípad“. Až keď sa vyskytla potreba niekoho zničiť, vytiahol sa jeho spis a analyzoval sa. Tak aj dnes – keď sa vyskytne potreba, bude možné vytiahnuť naše dáta a analyzovať ich... *„Ľudia v lágroch si zúfalo chránili vnútorný svet. Mohli im urobiť čokoľvek, ale do hláv sa im nikto nedostal. Dnes sa mladí ľudia veľmi mylia v tom, že ľahkovážne idú s osobnými vecami do verejného priestoru.“*

⁶⁶ PALKO, Vladimír. *Levy prichádzajú. Prečo Európa a Amerika smerujú k novej tyranii*. Prešov: VMV, 2012.

9. Oslabenie cirkvi po nadobudnutí slobody

Vo vzájomnom súlade hodnotili naši respondenti aj oslabenie postavenia cirkvi v spoločnosti po roku 1989. „*Dovtedy bola cirkev pilierom nádeje. Už samotné jej učenie bolo v protiklade k oficiálnej ateistickej ideológii komunistického režimu. Cirkev bola zároveň nositeľkou sily, lebo jej verili masy, ktoré nemožno kontrolovať – a totalitný režim chce mať všetko pod kontrolou,*“ povedal Vladimír Palko. V búrlivej dobe 90. rokov však jej autorita postupne slabla.

Respondenti identifikovali niekoľko možných príčin, hoci túto otázku považujú sami za komplikovanú. V. Palko si myslí, že medzi rozhodujúce faktory patrí mylné presvedčenie mnohých, že „...*sloboda nepotrebuje usporiadanie, poriadok, a teda ani Desatoro*“. Do hry tak vstupuje ľudská slabosť, nerest'. „*Počas revolúcie trvala veľká eufória, z ľudí sa vyplavilo veľa dobrého, ale potom prišla k slovu chamtivosť, nevraživosť, neprajnosť,*“ povedala Oľga Čechová. „*Jeden hriech otvára dvere druhému.*“

Mária Demeterová z pozície političky cítila, že cirkev sa nechala vnútorne rozbiť a stratila predrevolučnú jednotu a dôverné spojenectvo tých, čo sa poznali z tajných aktivít. „*Mat' rozhovor v Katolíckych novinách? To nebolo možné,*“ konštatovala. „*Chýbala nám takáto podpora, niektorí na kresťanských politikoch nevideli to dobré, čo robia, iba chyby.*“ Skúsenosť vzájomnej súdržnosti sme podľa nej nedokázali dostatočne využiť. „*Kresťania sa zbytočne dali rozbiť nedôležitými vecami, a preto sú stále v defenzíve, stále sú občanmi druhej kategórie.*“ Eugen Valovič upozornil aj na faktor nacionalizmu, ktorý sa v cirkvi vyplavil hneď po revolúcii. Jeho nositeľmi boli často emigranti. „*Keď som v roku 1968 prišiel na brigádu do Rakúska, boli sme ubytovaní u sestričiek a zrazu tam začali chodiť medzi nás Slováci, emigranti, ktorí zažili Slovenský štát počas druhej svetovej vojny. Horlivo nám vysvetľovali, ako Slovenský štát fungoval, ako to bolo všetko dobré.*“ Po revolúcii začali niektorí starých disidentov označovať za „málo slovenských“. „*Škoda, že to, čo sme do roku 1989 získali, sa zrazu takto rozdelilo...*“

„*Máme sklon viac nadávať ako ďakovať,*“ povedala Oľga Čechová. „*Ľudia sú smutní, unavení, ale kresťanstvo by malo ako prvé vyžarovať radosť. Dobro je v ľuďoch, ale je tiché. Zlo kričí. Našou úlohou je pomáhať dobru.*“ Ona sa to snaží uskutočňovať podľa fokolarínskeho hesla „to prvé je ten druhý“. Podobne vidí recept na beznádej a biedu súčasných ľudí Mária Demeterová, ktorá si uvedomuje, že od Silvestra Krčméryho a celej partie veriacich za komunizmu mnoho dostala a snaží sa to dávať ďalej. „*Na ľudí, ktorí nemajú našu výchovu, ani nepoznajú náš náboženský jazyk, nemôžeme ísť zburta, s príkazmi a zákazmi. Z začiatku treba zdola, od seba. Nech vidia a nech sa pýtajú...*“ Táto túžba „podeliť sa“ patrí k podstate kresťanstva a motivovala aj disidentské hnutie Fatima, ktorého je členom Eugen Valovič a ktoré nasledovalo odkaz T. Kolakoviča⁶⁷ evanjelizovať Rusko. Členovia Fatimy do Ruska pašovali Biblie a postupne sa začínali orientovať aj na Čínu. „*V tom čase sme boli bití, ale snažili sme sa pamätať aj na tých, ktorým bolo ešte horšie. Neboli sme uzavretí do seba.*“

⁶⁷ Chorvátsky kňaz Tomislav Stjepan Poglajen, ktorý na Slovensku vystupoval pod falošným menom Kolakovič (dievčenské meno jeho matky), založil v rokoch 1943 – 1946 na Slovensku a v Česku hnutie Rodina zamerané na formáciu aktívnych katolíkov v malých spoločenstvách. Jeho vplyv bol veľmi silný, vychoval generáciu kľúčových osobností budúcej tajnej cirkvi. Prenasledovaný komunistami ušiel po vojne z Československa a rozvinul bohatú sociálnu a misionársku činnosť v Západnej Európe, v USA, v Indii aj v Číne.

Záver

Predstavili sme kľúčové spoločné idey aktívnych veriacich ľudí, ktorí sa osobne zapojili do zápasu s komunizmom aj do budovania demokratickej spoločnosti na Slovensku. V ich reflexii vzt'ahu viery a slobody, v minulosti aj v súčasnosti, dominovala myšlienka vnútornej slobody – nezávislej od vonkajších tlakov a viazanej výlučne na najvnútornejšiu slobodu človeka ako Božieho tvora, schopného slobodne sa v akejkoľvek situácii rozhodovať pre dobro. Tejto slobode, väčšmi než vonkajšia totalitná moc, prekáža nerest'. Preto naši respondenti zdôrazňovali čnosť striedmosti ako jeden z dôležitých faktorov, ktorý im pomohol so ct'ou obstať v starej i novej dobe. Naopak, osobná slabosť a hriech robia z človeka ľahkú korisť pre lovcov spolupracovníkov, ktorí sa tak stávajú nástrojmi útlaku, často aj voči svojim blízkym.

Spoločnou vlastnosťou našich respondentov bol vnútorný optimizmus, resp. ustavičná nádej prameniaca z istoty, že Boh neopúšťa. Vďaka tejto nádeji veriaci ľudia ani v najt'azších chvíľach nezatrpkli a nezúfali si – na rozdiel od mnohých nespravodlivo prenasledovaných, okrádaných a týraných, ktorí nemali vieru. Naopak, vedomie Božieho daru ich poháňalo do aktívnej služby slabším – chorým, chudobným, sociálne znevýhodneným, deťom... Charitatívne aktivity realizovali (a dodnes realizujú) v rámci malých spoločenstiev, ktoré pre nich predstavovali bytostne dôležitý priestor bezpodmienečnej dôvery, podpory a pomoci. Aj preto so smútkom sledujú rozpad súdržnosti kresťanských skupín po roku 1989 na základe politických presvedčení, osobných egoizmov a antagonizmov a pod.

V rozhovoroch sa objavili aj mnohé paralely so súčasnou dobou, a to predovšetkým zreteľný nástup novej ideológie – nielen v neutrálnom význame myšlienkového prúdu, ale aj vo význame totalitnej moci. Respondenti poukazovali na „totalitnú úchylku“ súčasného progresívno-liberálneho mainstreamu, ktorý – rovnako ako kedysi komunizmus – vytesňuje názor vychádzajúci z kresťanského presvedčenia na okraj, nepripúšťa ho do verejnej debaty, označuje ho za hodný opovrhnutia, ba nebezpečný. Naopak, požaduje sa „aktívny súhlas“ s ideami, o ktorých – rovnako ako za komunizmu – väčšina spoločnosti vie, že sú nepravdivé, ale ostáva ticho. Za prehrešenie sa proti novým doktrínam nasledujú už aj dnes sankcie; okrem zahanbenia a ničenia povesti sa objavuje vyhadzovanie z práce, čo presne koreluje s tendenciou každej totality ovládať ľudí prostredníctvom vlády nad ich živobytím.

Výrazným spoločným znakom výpovedí respondentov bol pocit zmätku pri rozlišovaní dobra a zla. V súčasnosti je to podľa nich náročnejšie ako počas komunizmu, akoby dnes zlo pôsobilo sofistikovanejšie. Osobitnú úlohu pri tom hrajú médiá, najmä radikálne odlišné životné prostredie zahŕňajúce virtuálny element. Ľahkovážnosť nových generácií pri narábaní s osobnými dátami vo verejnom priestore niektorým disidentom evokuje obavy z „eštebáckych spisov“, ktoré dnes už netreba ani namáhavo zakladať a naplňať zložitými konšpiračnými metódami.

Výpovede osobností, ktoré sa osvedčili v totalitnej dobe, však ústili aj napriek istej skepse a obavám do optimizmu. Životná skúsenosť ich naučila, že Boh je verný a praktická každodenná podriadenosť Božej vôli vedie k šťastiu.

BIBLIOGRAFIA

- ANTALOVÁ, Zuzana. *Z prednej strany mreží*. Bratislava: Matica slovenská, 2008.
- BABJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. I. zväzok (1. – 4. diel)*. Doplnené a rozšírené vydanie. Prešov: Petra, 2009.
- BABJAK, Ján. *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov. II. zväzok (5. – 8. diel)*. Doplnené a rozšírené vydanie. Prešov: Petra: 2011.
- BAČÍKOVÁ, Lucia. *Pod' a nasleduj ma! Zo spomienok tajne vysvätených kňazov 1950 – 1989*. Prešov: VMV, 2005.
- BALKO, Ján. *Desať rokov v slovenskej politike – život v piatich režimoch*. Prešov: VMV, 2005.
- BALLEK, Ladislav. *Zlatý stôl*. Banská Bystrica: Adade, 2000.
- BANČÍKOVÁ, Darina. *Divné sú cesty Božie*. Veľký Lom: vlastný náklad, 1993.
- BEKE, Eduard. *Bol som učiteľom. Spomienka na nedávne časy*. Banská Bystrica: G.A.G., 1995.
- BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava: Veda, 1999.
- BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava: Veda, 1997.
- BARNOVSKÝ, Michal – PEŠEK, Jan. *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Bratislava: Veda, 2004.
- BARNOVSKÝ, Michal (ed.). *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava: Veda, 1995.
- BARNOVSKÝ, Michal. *Na ceste k monopolu moci. Mocensko-politické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: Archa, 1993.
- BARNOVSKÝ, Michal. *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno: Prius, 2002.
- BEŇO, Ján A. *Rehabilitácia*. Nitra: Vydavateľstvo Rodina, 1991.
- BEŇO, Ján A. *V službe rodín*. Hliník nad Hronom: Farnosť Hliník nad Hronom, 2000.
- BERNADIČ, František. *Rozpomienky kňaza*. Nitra: Kňazský seminár sv. Gorazda, 2000.
- BRAXÁTOR, František. *Slovenský exil 1968*. Bratislava: LÚČ, 1992.
- BRINKLEY, William. *The Deliverance of Sister Cecilia*. New York: Farrar, Straus and Young, 1954.
- BUKOVSKÝ, Ján. *Spomienky spoločníka*. Nitra: Spoločnosť Božieho slova, 2006.
- CSONTOS, Ladislav. *Jednou nohou v krimináli*. Trnava: Dobrá kniha, 2003.
- CINTAVÝ, Pavol (ed.). *Trpeli za vieru a vlasť: Zborník referátov vedecko-historického seminára*. Bratislava: LÚČ, 1994.
- ČARNOGURSKÝ, Ján. *Väznili ich za vieru*. Bratislava: Pramene, 1990.
- ČARNOGURSKÝ, Jozef. *Proces s tromi slovenskými biskupmi (Vojtaššákom, Buzalkom a Gajdičom) v r. 1951*. Levoča: MTM, 2008.
- ČERVENĀK, Andrej (ed.). *Život a dielo Jána Chryzostoma Korca. Materiály z vedeckého seminára 27. 1. 1999 v Nitre*. Nitra: FF UKF, SSS, NLC, 1999.
- DANÁŠ, Kornel. *V pazúroch NKVD*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvedených, 1995.
- DANČÁK, František. *Ján Mastiliak (1911 – 1989): Prekladateľ*. Prešov: Petra, 2006.
- DLUGOŠ, František a kol. *Profily odvahy a viery: Biskupi a kňazi zoči-voči smrti (1944 – 1989). 1. diel*. Ružomberok: Verbum, 2010.

- DLUGOŠ, František. *Štefan Barnáš: episcopus dolorum*. Levoča: MTM, 2006.
- DOBIÁŠ, Rudolf. *Svedectvo troch krížov*. Bratislava: Konfederácia politických väzňov Slovenska, 1991.
- DOBIÁŠ, Rudolf. *Triedni nepriatelia*. Prešov: VMV, 2003.
- DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia kláštory. Komunistický režim na Slovensku v boji proti mužským reholiam v rokoch 1949 – 1952*. Martin: Matica slovenská, 1998.
- DUBOVSKÝ, Ján Milan. *Akcia rehoľnícky*. Martin: Matica slovenská, 2001.
- DUDINSKÝ, Marián. *Kmotrou mi bola ŠtB*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvečených, 1993.
- DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007.
- FARBIAK, Ján. *Ozveny I*. Prešov: VMV, 1997.
- FARBIAK, Ján. *Ozveny II*. Prešov: VMV, 1998.
- FIAMOVÁ, Martina – JAKUBČIN, Pavol. *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava: ÚPN, 2010.
- FILO, Július. *Spomienky a úvahy. Láska zraňovaná aj uzdravujúca*. Prešov: VMV, 1998.
- GARDOŇOVÁ, Eva – ŠUPPA, Jozef (eds.). *Páter Porubčan. Človek, ktorý nás mal rád*. Trnava: Dobrá kniha, 1997.
- GAŠPAR, Tido J. *Pamäti I*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov, 1998.
- GAVENDA, Marián. *Fortes in fide. Skúsenosť a odkaz tajnej kňazskej formácie na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Trnava: Dobrá kniha, 2014.
- GAVENDA, Marián. *Nekonečné horizonty kardinála Korca*. Bratislava: Perfekt, 2011.
- GIČ, Jozef. *Nebojte sa*. Prešov: VMV, 1996.
- GREGOR, Dušan (ed.). *Otvorené oči. Spomienky politických väzňov*. Čadca: OP KPVS, 1990.
- GUEST, Greg – NAMEY, Emily E. – MITCHELL, Marilyn L. *Collecting Qualitative Data: A Field Manual for Applied Research*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 2013. <https://doi.org/10.4135/9781506374680>
- HABOVŠTIAK, Anton. *Za mrakmi je moje milované slnko. Sestra Zdenka – obeť lásky a násilia*. Bratislava: Nové Mesto, 1996.
- HALÁČ, Štefan. *Profesor Hlaváč*. Trnava: SSV, 1996.
- HAIKO, Jozef. *Arcibiskupov zápas: Životná cesta Mons. RNDr. Júliusa Gábriša*. Trnava: SSV, 2008.
- HAIKO, Jozef. *Ave crux: Život a dielo biskupa Ambróza Lazíka*. Trnava: SSV, 2006.
- HAIKO, Jozef. *Rozbit' Cirkvi: rozkoľnícka akcia*. Bratislava: LÚČ, 2004.
- HANAKOVIČ, Štefan. *Boli soľou a svetlom*. Trnava: SSV, 2001.
- HLAVÁČ, Štefan. *Po priamych cestách. Autobiografická črta*. Bratislava: Ikar, 1990.
- HNILICA, Ján – VNUK, František. *Pavol Hnilica. Biskup umlčanej cirkvi 1951 – 1995. 1. časť*. Trnava: Dobrá kniha, 1992.
- HNILICA, Ján – VNUK, František. *Pavol Hnilica. Biskup umlčanej cirkvi 1951 – 1995. 2. časť*. Trnava: Dobrá kniha, 1996.
- HNILICA, Ján – VNUK, František. *Rozhovory: Ľudia a udalosti v živote biskupa Pavla Hnilicu*. Bratislava: Smaragd – pedagogické nakladateľstvo, 2001.
- HORA, Michal. *Po strmých chodníkoch: O živote kňaza Jána A. Beňa SDB*. Hrubý Štúr: Shalom, 2008.

- HOVANCOVÁ, Alica. *Spoveď odvlečeného. Krížová cesta gulagom*. Prešov: Svetové združenie bývalých politických väzňov, 2002.
- HROMJÁK, Ľuboslav (ed.). *Mons. Štefan Nabálka. Prvý riaditeľ Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme*. Spišské Podhradie: Nadácia Kňazského seminára biskupa Jána Vojtaššáka, 2011.
- HROMJÁK, Ľuboslav a kol. *Pohlady na osobnosť biskupa Jána Vojtaššáka*. Spišské Podhradie: Nadácia Kňazského seminára biskupa Jána Vojtaššáka, 2012.
- HRUBOŇ, Anton (ed.). *Msgr. ThDr. Ján Ferenčík (1988 – 1950). Život, verejné pôsobenie, kontroverzie*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012.
- HUSÁR, Marián. *Ostatné dni domaľuje Bob: Miroslav Kysela*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2009.
- CHŇOUPEK, Bohuš. *Memoáre in claris*. Bratislava: Belimex, 1998.
- JAKUBČIN, Pavol (ed.). *Rehole v ilegalite. Likvidácia reholí a ich život v ilegalite v rokoch 1950 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2010.
- JAKUBČIN, Pavol (ed.). *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2018.
- JAKUBČIN, Pavol. *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava: ÚPN, 2012.
- JÁN PAVOL II. *Vstaňte, podme!* Trnava: SSV, 2004.
- JAŠEK, Peter – NEUPAUER, František – PODOLEC, Ondrej – JAKUBČIN, Pavol. *Svičková manifestácia I*. Bratislava: ÚPN, 2015.
- JUDÁK, Viliam – DANKOVÁ, Stella. *Exodus. Oslavujeme Ťa, Bože...* Nitra: Kňazský seminár sv. Gorazda, 1996.
- JUDÁK, Viliam (ed.). *Arcibiskup svätého života*. Bratislava: LÚČ, 1992.
- JUDÁK, Viliam. *Priatelia Boží. Slovenské martyrológium*. Bratislava: LÚČ, 1995.
- JUŠČÁK, Peter. *Odvlečení*. Bratislava: Kalligram, 2001.
- KAPALA, Jozef. *Spod Roháčov po Vatikán: Pamäti môjho života*. Galt, Ontario: Dobrá kniha, 1972.
- KAPALA, Jozef. *Spomienky*. Cambridge, Ontario: Priatelia Dobrej knihy, 1980.
- KAŠŠOVIC, Ján. *V službách vlasti. Spomienky na verejnú činnosť v rokoch 1939 – 1946*. Bratislava: ÚPN, 2012.
- KINČOK, Branislav. *Politické procesy na Slovensku v rokoch 1948 – 1954*. Bratislava: ÚPN, 2019.
- KINDJA, Vasil. *Ani vlastné mamy o tom nevedeli*. Trnava: UPC, 2008.
- KMEŤ, Norbert – Marušiak, Juraj (eds.). *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov: VMV, 2002.
- KMEŤ, Norbert. *Postavenie cirkvi na Slovensku 1945 – 1951*. Bratislava, Veda, 2000.
- KOLKOVÁ, Terézia (ed.). *O hodnote samizdatu. Samizdatová náboženská periodika pred rokom 1989*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.
- KOREC, Ján. *Dni a roky po barbarskej noci*. Bratislava: LÚČ, 2009.
- KOREC, Ján. *Od barbarskej noci I*. Bratislava: Lúč, 1991.
- KOREC, Ján. *Od barbarskej noci II. Listy z väzenia*. Bratislava: Lúč, 1991.
- KOREC, Ján. *Od barbarskej noci III. Na slobode*. Bratislava: Lúč, 1993.
- KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby I (1960 – 1968)*. Bratislava: LÚČ, 2005.

- KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby II (1969 – 1989)*. Bratislava: LÚČ, 2005.
- KOREC, Ján. *Slová pre život: Svedectvá doby III (1989 – 1990)*. Bratislava: LÚČ, 2006.
- KOREC, Ján. *Spomínam, premýšľam, vyznávam*. Bratislava: LÚČ, 1999.
- KOREC, Ján. *Tisíc rokov Slovenska s Cirkvou*. Bratislava: LÚČ, 2004.
- KÖRPER ZRÍNSKY, Karol. *Môj život*. Bratislava: LÚČ, 1993.
- KOŠECOVÁ, Cecília. *Spomienky*. Bratislava: SOVA, 1996.
- KOŠÚT, Ján. *Cez červený očištec*. Bratislava: Slovenská asociácia násilne odvedených, 1995.
- KOVÁČ, Dušan a kol. *Kronika Slovenska. 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Praha: Fortuna Print & Adult, 1999.
- KRAJČÍK, Augustín. *Tvrdá škola. Poučné pohľady na väzenie*. Veľká Lomnica: Slza, 1992.
- KRČMÉRY, Silvester. ... to nás zachránilo. (Brainwashing – vymývanie mozgu). Bratislava: LÚČ - Signum, 1995.
- KRČMÉRY, Silvester. *Pravdou proti moci. Príbeh muža, ktorého nezlomili*. Žilina: Artis omnis, 2014.
- KRČMÉRY, Silvester. *V o väzniciach a táborech. Po brainwashingu – vymývaní mozgu*. Bratislava: Charis, 1995.
- KUBÍČEK, Ladislav. *Božia vôľa – zbožná fráza?* Karmelitánske nakladateľstvo: Bratislava, 2006.
- KUSÝ, Miroslav. *Na vlnách Slobodnej Európy*. Bratislava: Smena, 1990.
- KVAS, Andrej. *Pravda a legenda o nitrianskom senioráte*. Nové Sady: vlastný náklad, 1994.
- KVASNIČKA, Ladislav. *Statoční svedkovia viery*. Prešov: VMV, 2000.
- LAGOVÁ, Veronika a kol. *Smrť za mrežami*. Prešov: VMV, 2006.
- LENČIŠ, Štefan. *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*. Prešov: Spišský dejepisný spolok, 1999.
- LESŇÁK, Rudolf. *Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945 – 1989*. Bratislava: USPO, Peter Smolík, 1998.
- LETTRICH, Jozef. *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava: Archa, 1993.
- LETZ, Ján. *Život v hľadani pravdy. Výchvin osobnosti a myslenia*. Bratislava: Charis, 1996.
- LETZ, Róbert. 100. narodeniny pátra Akvínasa Gaburu. In *Svedectvo*, 2015, roč. 25, č. 2, s. 6.
- LETZ, Róbert. Biskup Michal Buzalka a politický život. In LETZ, Róbert – PETRANSKÝ, Ivan A. (eds.). *Biskup Michal Buzalka*. Bratislava: LÚČ, 2002.
- LETZ, Róbert. Biskup s chápacím srdcom: Štefan Barnáš. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007.
- LETZ, Róbert. Boli traja. Bratislava: Zväz protikomunistického odboja, 2001.
- LETZ, Róbert. Ďurica, Milan Stanislav. In RYDLO, Jozef M. (ed.). *Testimonium hoc verum est*. Bratislava: Post Scriptum, 2015, s. 119 – 124.
- LETZ, Róbert. Ján Hutýra a jeho vzťah k akademickej mládeži: Svoradov v Bratislave a Salvátor v Prahe. In LETZ, Róbert (ed.). *Ján Hutýra CM: osobnosť v zápase o náboženskú identitu Slovenska*. Bratislava: LÚČ, 2020, s. 57 – 84.

- LETZ, Róbert. Janko Havlík a jeho doba: súdobý politický režim, cirkev a spoločnosť. In SLÁVIKOVÁ, Helena (ed.). *Dva osudy z brehov Moravy*. Obec Dubovce, 2014, s. 16 – 38.
- LETZ, Róbert. Jozef Rudinský – významná osobnosť Turzovky. In GRAJDIČIAR, Ivan (ed.). *Turzovka krížom krážom*. Turzovka: Spolok priateľov Turzovky, 2010, s. 327 – 363, 490 – 496.
- LETZ, Róbert. Július Stano ako zakladajúca osobnosť slovenských katolíckych akademických spolkov. In VIRŠINSKÁ, Míriam (ed.). *Vita historiae dedicata: zborník štúdií venovaný životnému jubileu prof. PhDr. Júliusa Bartla, CSc.* Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018, s. 201 – 208.
- LETZ, Róbert. Komunistický režim a katolícka cirkev na Slovensku v 80. rokoch. In JAŠEK, Peter a kol. *Sviečková manifestácia 1.: štúdie : spomienky a svedectvá*. Bratislava: ÚPN, 2015, s. 23 – 41.
- LETZ, Róbert. Marián Blaha, Karol Kmeťko a Ján Vojtaššák – profily osobností troch slovenských katolíckych biskupov. In *Historický zborník*, 2011, roč. 21, č. 1, s. 58 – 77.
- LETZ, Róbert. Msgr. Viliam Mitošinka: heroická osobnosť katolíckej cirkvi na Slovensku. In *Naše svedectvo*, 2009, roč. 10, č. 6, s. 8 – 16.
- LETZ, Róbert. Nedocenená osobnosť Antona Augustína Baníka. In *Viera a život*, 2010, roč. 20, č. 5, s. 36 – 43.
- LETZ, Róbert. Odkaz živým. Prípady Albert Púčík a spol. Bratislava: ÚPN, 2008.
- LETZ, Róbert. Osobnosť spišského pomocného biskupa Štefana Barnáša. In *Duchovný pastier*, 2019, roč. 100, č. 2 – 5, s. 140 – 148.
- LETZ, Róbert. Pohnuté osudy jezuitu Oskára Formánka. In CORANIČ, Jaroslav (ed.). *Cirkev v dejinách kresťanstva na Slovensku*. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta PU, 2014, s. 233 – 238.
- LETZ, Róbert. Pohnutý osud pátra Rafaela. In *Naše svedectvo*, 2011, roč. 12, č. 2, s. 8 – 13.
- LETZ, Róbert. Politický režim na Slovensku 1944 – 1948: charakteristika režimu, jeho základné trendy vývoja k februáru 1948. In PODOLEC, Ondrej (ed.). *Február 1948 a Slovensko*. Bratislava: ÚPN, 2008, s. 109 – 126.
- LETZ, Róbert. Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945 – 1968. In *Historický časopis*, 1996, roč. 44, č. 2, s. 262 – 280.
- LETZ, Róbert. Postavenie katolíckej cirkvi na Slovensku v 50 – 70 rokoch 20. storočia. In *Duchovný pastier*, 2008, roč. 89, č. 9, s. 503 – 518.
- LETZ, Róbert. Postavenie Katolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1948 – 1989 s osobitným zreteľom na česko-slovenské vzťahy. In WEIS, Martin – SVOBODA, Rudolf (eds.). *Kříž pod rudou hvězdou (Středoevropské dějiny, zv. 1)*. České Budějovice: Nakladatelství JIH, 2009, s. 42 – 77.
- LETZ, Róbert. Postoj Gustáva Husáka ku katolíckej cirkvi v rokoch 1944 – 1950. In KINČOK, Branislav a kol. *Gustáv Husák a jeho doba*. Bratislava: ÚPN, 2015, s. 116 – 190.
- LETZ, Róbert. Postoj komunistického režimu k Vatikánskemu rozhlasu v rokoch 1948–1989. In *Acta facultatis theologiae Universitatis Comenianae Bratislaviensis*, 2007, roč. 6, č. 1 – 2, s. 65 – 74.

- LETZ, Róbert. Prenasledovanie krest'anov na Slovensku. In MIKLOŠKO, František-SMOLÍK, Peter – SMOLÍKOVÁ, Gabriela (eds.). *Zločiny komunizmu 1948 – 1989*. Prešov: VMV, 2001.
- LETZ, Róbert. Skromný misionár: Vendelín Javorka SJ. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007.
- LETZ, Róbert. Súdny proces s Titusom Zemanom a spoločníkmi. In SLEPČAN, Peter (ed.). *Neodpočívaj, pomáhaj: fakty zo života blaboslaveného Titusa Zemana a pobľady na jeho osobnosť*. Trnava: Dobrá kniha, 2017, s. 105 – 130.
- LETZ, Róbert. Vojenský vikár slovenskej armády biskup Michal Buzalka a jeho vzťah k Sovietskemu zväzu a boľševizmu (1940-1945) In ČAPLOVIČ, Miloslav a kol. *V tieni červenej hviezdy: Prenikanie soviétizácie do slovenskej (československej) armády v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava: Slovenský katolícky akademický spolok Istropolitan, 2007, s. 71 – 91.
- LETZ, Róbert. Zákony, ktoré umožnili postih Janka Havlíka a Václava Drbolu. In SLÁVIKOVÁ, Helena (ed.). *Dva osudy z brehov Moravy*. Obec Dubovce, 2014, s. 95 – 101.
- LETZ, Róbert. Život ako cesta lásky: Ján Hutýra, CM. In DZURJANIN, Stanislav (ed.). *Život za mrežami*. Prešov: VMV, 2007.
- LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí. 2. vyd.* Bratislava: Kalligram, 1998.
- MACÁK, Ernest. *Diagnóza: bláznom pre Krista*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2004.
- MACÁK, Ernest. *Dva roky v katakombách*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2000.
- MACÁK, Ernest. *Prenasledovaní pre Krista*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 2008.
- MACÁK, Ernest. *Zápisky spoza mreží*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 1996.
- MADARÁS, Július. *V utíšení a dúfaní je vaša sila. Slovo Božie nie je uväznené*. Liptovský Mikuláš: Transcius, 1991.
- MÁDR, Oto. *Slovo o této době*. Praha: Sofia, 1992.
- MÁJSKY, A. *Svedectvo*. Verona: DOBO, 1984.
- MANDZÁK, Atanáz Daniel. „Agent a špión Vatikánu“ – Redemptorista Ján Ivan Mastiliak, slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol. Bratislava: ÚPN, 2008.
- MANDZÁK, Daniel Atanáz (ed.). *Dokumenty k procesu s Augustinom A. Machalkom a spol.* Bratislava: ÚPN, 2009.
- MANDZÁK, Daniel Atanáz. *Dokumenty k akcii „P“ Prešovský „sbor“*. Bratislava: ÚPN, 2014.
- MARUŠIAK, Juraj. The Normalisation Regime and Its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970. In *Europe-Asia Studies*, 2008, roč. 60, č. 10 (1948 and 1968: Dramatic Milestones in Czech and Slovak History), s. 1805 – 1825. <https://doi.org/10.1080/09668130802434695>
- MASTILIAK, Ján. *Hrst' spomienok 1950 – 1965*. Prešov: Gréckokatolícky biskupský úrad, 1994.
- MICHÁLEK, Slavomír – KRAJČOVIČOVÁ, Natália a kol. *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. Bratislava: Veda, 2003.
- MICHALOVÁ, Terézia – CABADAJ, Peter. *Father Imrich Fuzy*. Bratislava: Serafín, 1999.
- MIKLOŠKO, František – SMOLÍKOVÁ, Gabriela – SMOLÍK, Peter. *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948 – 1989 I*. Prešov: VMV, 2001.

- MIKLOŠKO, František. *Desať spravodlivých. Ľudia, knihy, dokumenty 1985 – 2010*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2011.
- MIKLOŠKO, František. *Nebudete ich môcť rozvrátiť. Z osudov Katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943 – 1989*. Bratislava: Archa, 1991.
- MIKLOŠKO, František. *Znamená čas. Slovenské súradnice 1982 – 2012*. Bratislava: Hlbiny, 2013.
- MIKUŠ, Jozef. *The three Slovak bishops: Their struggle for God and Slovakia*. New Jersey: Slovak Catholic Federation of America, 1953.
- MIKUŠ, Milan. *ThDr. Karol Jozef Körper Zrínsky. Život a dielo*. Nemšová: Mestský úrad Nemšová, 1999.
- MITOŠINKA, Viliam. *Pamäti kňaza 1948 – 1966*. Bratislava: LÚČ, 1992.
- MITTELMAN-DEDINSKÝ, Móric. *Na chrbte tigra*. Bratislava: A. Marenčin – PT, 2001.
- NEUWIRTH, Anton – LESŇÁK, Rudolf. *Liečiť zlo láskou. Životné osudy, spomienky a vyznania lekára, politického väzňa, mysliteľa a diplomata Antona Neuwirtha*. Bratislava: Kalligram, 2001.
- ONDO, Ján. *PTP. Armáda bez zbraní*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1996.
- ONDRUŠ, Rajmund (ed.). *Svedok a služobník generácií. P. Ľudovít Eiselle SJ (1882 – 1979)*. Trnava: Dobrá kniha, 2000.
- ONDRUŠ, Rajmund. *V teba, Pane, som dúfal. Autobiografia*. Trnava: Dobrá kniha, 2009.
- ONDRUŠ, Rajmund. *Z Černovej do Žiliny cez Rím, Šanghaj a gulag. Životné osudy P. Vendelína Javorcu SJ (1882 – 1966)*. Trnava: Dobrá kniha, 2008.
- OSVALD, Andrej. *Boží dlžník: Subjektívny pohľad na môj život*. Trnava: Dobrá kniha, 2008.
- OTTMAR, Vojtech. *Podvratník*. Trnava: B-print, 1996.
- PACHINGEROVÁ, Veronika. *Môj Boh – moje všetko. Stručný životopis pátra Emila Alojza Masára, OFM (1920 – 1975)*. Štefultov: Mabuto Press, Jozef Tomeček, 2006.
- PALKO, Vladimír ml. *Bernard Jaško a spol.* Bratislava: ÚPN, 2006.
- PALKO, Vladimír. *Levy prichádzajú. Prečo Európa a Amerika smerujú k novej tyranii*. Prešov: VMV, 2012.
- PAŠTEKA, Július (ed.). *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava: Lúč, 2000.
- PEŠEK, Jan – LETZ, Róbert. *Štruktúry moci na Slovensku 1948 1989*. Prešov: VMV, 2004.
- PEŠEK, Jan (ed.). *V tieni totality*. Bratislava: Historický ústav SAV, 1996.
- PEŠEK, Jan a kol. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989*. Prešov: VMV, 2003.
- PEŠEK, Jan. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948 – 1953*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1998.
- PEŠEK, Jan. *V tieni totality*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1998.
- PETRANSKÝ, Ivan Albert. *Štát a Katolícka cirkev na Slovensku 1945 – 1946*. Nitra: Garmond, 2001.
- PETRÍK, Vincent. *Cudzincom vo vlastnom dome. Čriečky zo života v rozptýlení*. Trnava: Dobrá kniha, 2000.
- PETRÍK, Vincent. *Čudná vojenčina*. Trnava: Dobrá kniha, 1993.

- PETRÍK, Vincent. *Ľudské a Božie cesty. Z osudov „podzemnej Cirkvi“*. Trnava: Dobrá kniha, 2004.
- PETRÍK, Vincent. *Posledná vila*. Trnava: Dobrá kniha, 1990.
- PORUBČAN, Jozef. *Človek ako chlieb*. Trnava: Dobrá kniha, 1997.
- PORUBČAN, Jozef. *Rozprávania o exercíciách*. Bratislava: LÚČ, 1994.
- POTAŠ, Marián. *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gajdiča, OSBM*. Prešov: Rád sv. Bazila Veľkého, 1999.
- PRNOVÁ, Irena. *Žil medzi nami. Spomienky a svedectvá o vdp. Dekanovi Jozefovi Hankovi*. Trenčín: H. Krausová – Hela, 1999.
- REKEM, Ján. *Trenčianska väznica. Zážitky slovenského kňaza v boľševickom väzení*. Passaic: Slovak Catholic Sokol, 1949.
- RONČÁKOVÁ, Terézia. Fortes in Fide – The Role of Faith in the Heroic Struggle against Communism. In *Religions*, 2021, roč. 12, č. 10, s. 1 – 15.
<https://doi.org/10.3390/rel12100837>
- RYDLO, Jozef M. *Biskup Pavol Hnilica SJ a slovenský exil*. Bratislava: LÚČ, 2021.
- SACERDOS, Konrád. *Mafie násilia a vzbúrenci svedomia*. Hlohovec: vlastný náklad, 1994.
- SELECKÝ, Anton. *Kanáľ*. Bratislava: Magnificat Slovakia, 2019.
- SENČÍK, Štefan (ed.). *Svedkovia*. Trnava: Dobrá kniha, 1993.
- SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník I*. Bratislava: ÚPN, 2010.
- SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník II*. Bratislava: ÚPN, 2012.
- SIDOR, Karol. *Vatikánsky denník III*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2016.
- SIVOŠ, Jerguš. *Bez rozsudku! Pracovné tábory, sústreďovacie tábory a tábory nútenej práce na Slovensku 1945 – 1953*. Bratislava: ÚPN, 2011.
- SKILLING, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- SLANINKA, Augustín – DANKOVÁ, Stella. *Budete mi svedkami*. Bratislava: Oto Németh, 1999.
- SLÁVIKOVÁ, Helena. *Hrdinské svedectvo mladosti. Janko Havlík, kandidát kňazstva Misijnej spoločnosti sv. Vincenta de Paul*. Bratislava: LÚČ, 2003.
- SLEPČAN Peter – LETZ, Róbert. *Krížom k svetlu: život a dielo biskupa Michala Buzalku*. Trnava: Dobrá kniha, 2011.
- SRHOLEC, Anton. *Svetlo z hlbín jáchymovských lágrov*. Bratislava: Kon-Press, 1991.
- STRAUSS, Pavol. *Odvrátený blas. Poznámky ku všetkému, i k životu. 1984 – 1985*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1994.
- SURI, Jeremi. The Promise and Failure of 'Developed Socialism': The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring, 1964-1972. In *Contemporary European History*, 2006, roč. 15, č. 2, s. 133 – 158. <https://doi.org/10.1017/S0960777306003183>
- SZCZEPANOWICZ, Marian. *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar*. Spoločenstvo Fatima: Turany, 2017.
- ŠILHÁR, Alfonz. *Hodina temnosti*. Trnava: SSV, 1999.
- ŠIMEČKA, Milan. *Obnovenie poriadku*. Archa: Bratislava, 1990.
- ŠIMKO, Ivan ml. *Čas pravých činov*. Charis: Bratislava, 1994.

- ŠIMULČÍK, Ján. *Čas odvahy. Najväčšia podpisová akcia za náboženskú slobodu – 500 000 občanov ČSSR*. Bratislava: ÚPN, 2017.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Dokumenty doby 1990 – 2000*. Prešov: VMV, 2001.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Éra samizdatu. Spoločenstvo Fatima a samizdat v rokoch 1974 – 1989*. Bratislava: ÚPN, 2020.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Katolícka cirkev a Nežná revolúcia 1989*. Prešov: VMV, 1999.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969 – 1989*. Prešov: VMV, 1997.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Zápas o nádej*. Prešov: VMV, 2000.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Zápas o svedomie. Hladovka študentov bobosloveckej fakulty v roku 1980*. Prešov: VMV, 2001.
- ŠIMULČÍK, Ján. *Združenie katolíckych duchovných Pacem in terris. Výber zo samizdatových dokumentov 1969 – 1989*. Prešov: VMV, 2002.
- ŠIMULČÍK, Ján: *Čas svítania*. Prešov: VMV, 2018.
- ŠMÁLIK, Štefan. *Boží ľud na cestách*. Bratislava: LÚČ, 1997.
- ŠMÁLIK, Štefan. *Veľký štyridsaťročný pôst Cirkvi na Slovensku*. Bratislava: Charis, 1996.
- ŠMÁLIK, Štefan. *Životná cesta človeka*. Bratislava: Efekt, 1996.
- ŠMIGEL, Michal – FREMAL, Karol (eds.). *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918-1989): spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2007.
- ŠPETKO, Jozef. *Líšky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948 – 1989. Analýzy a dokumenty*. Bratislava: Kalligram, 2002.
- ŠTRASSER, Ján. *František Mikloško. Rozhovory o dobe a ľuďoch*. Bratislava: Slovart, 2016.
- ŠTURÁK, Peter. *Otec biskup Pavol Gojdič*. Prešov: VMV, 1997.
- TATRANSKÝ, Vincent (Trstenský, Viktor). *Biskup Ján Vojaššák, mučeník Cirkvi a národa*. Cleveland, Ohio: Slovenský ústav, 1977.
- TIBENSKÝ, Rudolf. *Jáchymovské peklo*. Bratislava: Nezávislosť, 1991.
- TKÁČ, Alojz. *Pohľady z križovatky*. Kapušany: Bens, 2004.
- TOMAŠOVIČ, Dionýz. *Po serafínskej ceste*. Bratislava: Serafín, 1997.
- TRAVENEC, Boris. *Spomienky kňaza na väznenie a civilné zamestnanie v období komunistickej totality*. Bratislava: Oto Németh, 2002.
- TRIZULJAKOVÁ, Eva. *Mój život je moje krédo. Spomienky na Máriu Pecíkovú. Úvahy, dokumenty, svedectvá*. Trnava: Dobrá kniha, 1997.
- TRSTENSKÝ, Viktor. *Ako svedectvo*. Bern: M.P.K., 1982.
- TRSTENSKÝ, Viktor. *Fragment z veľkého svedectva o živej viere*. Námestovo: Tlačiareň Kubík, 1999.
- TRSTENSKÝ, Viktor. *Nemohol som mlčať*. Bratislava: Nové Mesto, 1994.
- TRSTENSKÝ, Viktor. *Nemôžem mlčať*. Bratislava: Nové Mesto, 1995.
- TRSTENSKÝ, Viktor. *Sila viery, sila pravdy*. Bratislava: Senefeld-R, 1990.
- UHER, Ján. *Zo zákulisia rehabilitácií*. Tajomstvo Kolderovej komisie. Bratislava: Kalligram, 2001.
- UHORSKAI, Pavel. *Ako to bolo*. Liptovský Mikuláš: Tranoscus, 1992.

- VALENT, František. *Nezlomený diablom. Životopis slovenského katolíckeho laika Štefana Vlka*. Zvolen: Jas, 1998.
- VÁŠKO, Václav. *Profesor Kolakovič*. Bratislava: Charis, 1993.
- VICEN, Jozef. *Vo víroch rokov 1938 – 1988*. Bratislava: LÚČ, 1999.
- VNUK, František. *Akcie K a R. Zásady komunistického režimu proti reholiam v rokoch 1950 – 1956*. Bratislava: Rímskokatolícka cyrilo-metodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1995.
- VNUK, František. *Katolícka cirkev v 20. storočí na Slovensku a vo svete*. Bratislava: Nové mesto, 2006.
- VNUK, František. *Popustené putá. Katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967 – 1971)*. Martin: Matica slovenská, 2001.
- VNUK, František. *Vládni z mocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin: Matica Slovenská, 1999.
- ZÁHORANSKÝ, Peter. *Vyznanie tajného kňaza. Rozhovor s Petrom Záhoranským SJ*. Bratislava: LÚČ, 2010.
- ZEMKO, Milan. *Slovensko – krajina v medzičase*. Bratislava: Kalligram, 2002.
- ZÚBEK, Teodor J. *Slovak Bishops – Martyrs of Christ*. Toronto: Kanadská slovenská liga, 1963.

Adresa autorky:

prof. Mgr. Terézia Rončáková, PhD.
Filozofická fakulta KU v Ružomberku
Hrabovská cesta 1B
034 01 Ružomberok
email: terezia.roncakova@ku.sk